

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

HİTİT KÜLTÜRÜNÜN GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

NAZİME TURANLI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2022

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI**

HİTİT KÜLTÜRÜNÜN GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

NAZİME TURANLI

Danışman: Prof. Dr. Rukiye AKDOĞAN

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Hasan BASRİ İLA

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Faris DEMİR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2022

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından ARKEOLOJİ Ana Bilim/Ana Sanat Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr.Rukiye AKDOĞAN

Üye: Prof. Dr. Hasan BASRİ İLA

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Faris DEMİR

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.
.../.../2022

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. / / 2022

Nazime TURANLI

ÖZET

HİTİT KÜLTÜRÜNÜN GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

Nazime TURANLI

Yüksek Lisans Tezi, Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Rukiye AKDOĞAN

Ağustos 2022, 121 sayfa

Tarih boyunca farklı kültürlerle ev sahipliği yapan Anadolu toprakları, ismini aldığı ve “güneşin doğduğu yer” anlamına gelen Antik Yunanca kökenli ἀνατολή (Anatoli) sözcüğünün anlamı açısından haklı bir gurur taşımaktadır. Kültürel ve dinsel kültür rotalarının merkezinde yer alan Anadolu, birçok uygarlığın şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Günümüz Anadolu gelenekleri ile yakından ilişkili bazı kültürel değerlerin, Anadolu’da M.Ö 2. binlerden itibaren değişmeden ve asimile olmadan aksine zenginleşerek günümüze kadar ulaştığı Hitit yazılı belgeleri ve tasvirli eserleri ile doğrulanabilmektedir.

Kendilerini Hattililer’in devamı olarak gören, yazılı metinlerde de Hatti Ülkesi ve dillerini Kenişumnili/Neşumnili “Kaneşçe/Neşaca” şeklinde adlandıran Hititler, Anadolu’nun farklı bölgelerinde yerleşim yerleri kurmuşlar ve büyük bir imparatorluk haline gelmişlerdir.

Bu tezin amacı, arkeolojik ve filolojik verilerden yararlanılarak Hitit kültürüne özgü öğelerin günümüze etkileri ve benzerlikleri hakkında bir değerlendirme yapmaktır. Çalışmamızda Hitit ve Anadolu tarihine kısaca değinildikten sonra Hitit kültürüne özgü olguların, çivi yazılı tabletlerde anlatılanların yanı sıra tasvirli sanat eserleri de ele alınarak değerlendirilmiştir. Ayrıca geçmişten günümüze toplumlar arası süregelen benzeşimler ve etkiler gösterilmiştir. Bu benzeşimleri ve etkileri gösterebilmek adına günümüz geleneklerini ortaya koyabilecek folklorik araştırmalardan da yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Anadolu, din, büyü, fal, evlilik, ibadet, kurban, inanış, tapınım, gelenekler, görenekler, benzerlik.

ABSTRACT**REFLECTIONS OF HITTITE CULTURE TO THE PRESENT****Nazime TURANLI****Master Thesis, Department of Archaeology****Supervisor: Prof. Dr. Rukiye AKDOĞAN****August 2022, 121 pages**

Anatolian lands which have hosted different cultures throughout history, carry a justified pride in the meaning of the Ancient Greek word ἀνατολή (Anatoli), which means the place where the sun rises. Anatolia, which is at the center of cultural and religious culture routes, has played an important role in the development of many civilizations. Some cultural values that are closely related to modern Anatolian traditions can be verified with Hittite written documents and depicted works that have survived since the 2nd millennium BC, without changing and assimilating, on the contrary, by enriching them.

The Hittites, who saw themselves as the successors of the Hattians and defined their country as the Hatti Country and their language as Keniṣumni/Neṣumni “Kaneṣ - Neṣa” in written texts, established settlements in different parts of Anatolia and became a great empire.

This thesis aims to make an evaluation about the effects and similarities of the elements specific to the Hittite culture by using archaeological and philological data. In the study, brief Hittite, Anatolian history, and Hittite culture-specific phenomena are discussed in cuneiform tablets and illustrated works of art. It has also been compiled, the continual analogies and influences between societies from past to present. To show these similarities and effects, folkloric studies that can reveal today's traditions were also used.

Key Words: Hittite, Anatolia, religion, magic, fortune telling, marriage, worship, sacrifice, faith, traditions, customs, similarity.

ÖN SÖZ

Farklı kültürlerle harmanlanan Anadolu toprakları, kendine özgü gelenek ve göreneklerini kuşaktan kuşağa aktararak varlığını sürdürmüştür. Birbirlerini etkileyerek günümüze kadar ulaşmış kültürel özümsemenin paydaşı olan Hitit kültürü üzerine yaptığımız araştırmamızda, o dönemlerden günümüze kadar ulaşmış, kültürel, dini, sosyal etkileşim ve benzerlikler ortaya konulmuştur. Bu etkileşim ve benzeşimler Hititlerden bu yana varlığını sürdürmüş olan kültürlerin, yazılı belgeleri ve tasvirlerden faydalanılarak örnekler halinde sunulmuştur. Öte yandan Eski Türklerin yaşamlarındaki benzer yönler üzerinde de durulmuştur. Tezimizde Hititlerin sosyal, dini, kültürel yaşamları mercek altına alınarak o dönemden günümüze kadar gelen süreçte Anadolu kültürüne olan etkisi vurgulanmıştır. Konu ile ilgili daha önceki çalışmalar da ele alınarak, birbirlerini zaman içerisinde etkileyen ortak ya da birbirine çok benzeyen unsurlar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızda benden hiçbir zaman her türlü desteğini esirgemeyen tez danışmanım Sayın Prof. Dr. Rukiye AKDOĞAN'a, Çukurova Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Hocalarıma, hiçbir zaman desteğini ve bilgisini esirgemeyen hocam Prof. Dr. Aliye ÖZTAN'a, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde çalışan Prof. Dr. Süleyman ÖZKAN hocama, bu süreçte desteğini hiç esirgemeyen Arş. Gör. Dr. Ömer Can YILDIRIM'a, Öğr. Gör. Nuray ALTUN'a, Yüksek Lisans arkadaşım Hatice Sanem ERKAN'a ve en önemlisi aileme teşekkürleri bir borç bilirim.

Nazime TURANLI

Adana / 2022

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
EKLER LİSTESİ.....	x

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Amacı.....	1
1.2. Çalışmanın Önemi	1
1.3. Çalışmanın Kapsamı	2
1.4. Çalışmanın Yöntemi	3
1.5. Önceki Çalışmalar.....	3

BÖLÜM II

HİTİTLERİN TARİHİ VE KRAL LİSTESİ

2.1. Hititlerin Kısa Tarihi.....	5
2.2. Hitit Kral Listesi	11

BÖLÜM III

HİTİT KÜLTÜRÜNÜN GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

3.1. Aile Kavramı.....	12
3.1.1. Evlenme Gelenekleri	13
3.2. İnanç ve Din Kavramları.....	23
3.2.1. Gök Tanrı İnancı.....	25
3.2.2. Dua.....	26
3.2.3. Yağmur Duası.....	32
3.2.4. Büyü-Ritüel ve Falcılık.....	36

3.2.5. Beden Kirliliği ve Arınma Ritüeli	42
3.2.6. Kurban Törenleri	45
3.2.7. Suyun Önemi- Tapınaklara Temiz Girme (Abdest)	47
3.3. Kültür ve Kültürel Etkileşim Kavramları	51
3.3.1. Hitit Kültüründe Yer Alan Bazı Semboller ve Günümüze Yansımaları	52
3.3.1.1. Üçgen Sembolü	52
3.3.1.2. Çift Başlı Kartal ve Kanatlı Güneş Kursu	54
3.3.1.3. Geyik - Boğa Tasviri	56
3.3.2. Müzik ve Dans	57
3.3.3. Giyim-Kuşam	61
3.3.4. Bahar Şenlikleri ve Nevruz.....	62
3.3.5. Ekmek Yapımı ve Çeşitleri.....	66
3.3.6. Yerleşme ve Konutlar	73

BÖLÜM IV

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

4.1. Sonuç	77
------------------	----

KAYNAKÇA	79
EKLER	94
ÖZGEÇMİŞ	121

KISALTMALAR

()	: Çeviride yapılan ilaveyi belirtir.
[]	: Çevirisi yapılan tabletin o kısmının kırık olduğunu belirtir
§	: Paragraf Başı
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.s.	: Aleyhis Selam
Ayr.	: Ayrıca
Bkz.	: Bakınız
Bs.	: Basım
CTH	: E.Laroche, Catalogue des textes hittites, 2nd ed.-Paris, 1971
Ed.	: Editör /ler
KBo	: Keilschrifttexte aus Boghazköi. Berlin
KÇ	: Kalkolitik Çağ
KUB	: Keilschrifturkunden aus Boghazköi. Berlin
M. Ö.	: Milattan Önce
OTÇ	: Orta Tunç Çağı
Öy.	: Ön yüz
s.	: Sayfa
T.y.	: Tarih Yok
TDK	: Türk Dil Kurumu
Vd.	: Ve Devamı
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

EKLER LİSTESİ

EK A- HARİTALAR- PLANLAR

Ek-A-HARİTALAR-PLANLAR -.....	94
Ek-A-1. Asur Ticaret Kolonileri Çağında Karum ve Wabartumlar	94
Ek-A-2. Asur Ticaret Kolonileri Çağında ticari yol güzergâhları.....	94
Ek-A-3. Hitit yerleşimleri	95

Ek B- RESİMLER

Ek-B-1. Kral III. Hattuşili ve Puduhepa; Kral Muwatalli ve Kraliçe Danuhepa mührü	96
Ek-B- 2. Fraktin Kaya Kabartması ve çizimleri.....	96
Ek-B-3. Ankara-Bitik Vazosu.	97
Ek-B-4. Bitik Vazosu Duvak Sahnesi	97
Ek-B-5. Günümüzde duvak açma sahnesi.....	97
Ek-B-6. İnandık Vazosu.	98
Ek-B-7. İnandık Vazosu Çizim.	98
Ek-B-8. Eski Türklerde düğün hazırlıklarını gösterir sahne	99
Ek-B-9. Eski Türklerde düğün ziyafetinin betimlendiği resim.	99
Ek-B- 10. İnandık Vazosu dua jesti yapan figürler.	99
Ek-B-11. Yazılıkaya Kabartması-Tanrılar Dizisi.....	100
Ek-B-12. Hitit kral ve kraliçesi Fırtına Tanrısının Sembolü olan boğa karşısında dua ederlerken	100
Ek-B-13. Konya- İvriz Kaya Kabartması Fırtına Tanrısı dua jesti.	100
Ek-B-14. Yağmur yağdırma geleneği olan çömçeli gelin.....	101
Ek-B-15. Yağmur duasına çıkan insanlar.....	101
Ek-B-16. Kurban Götürme Sahnesi. Osmaniye/Karatepe.....	101
Ek-B-17. Fırtına Tanrısına yapılan sıvı sunumu ve kurban sahnesi. Malatya/Arslantepe.....	102
Ek-B-18. Karkamış'a ait kabartmada betimlenen kurbanlık keçi ve ceylan taşıyan erkekler.	102
Ek-B-19. Günümüzden kurban kesme sahnesi.....	102
Ek-B-20. Eflatunpınar Kaya Anıtı.....	103
Ek-B-21. Ortaköy'de (Şapinuwa) iyilik için kullanılan üçgen malzeme örneği).....	103
Ek-B-22. Boğazköy'de bulunan Fırtına Tanrısı'nın boğaları Hurri ve Şerri	103

Ek-B-23. Tokat'ta bulunan pişmiş toprak boğa	104
Ek-B-24. Günümüzden üçgen muska örnekleri	104
Ek-B-25. Anadolu'da yer alan Suriye kökenli mühür baskısı.....	104
Ek-B-26. Yazılıkaya A Galerisinde Teşup ve Hepat'ın karşılaşma sahnesi	105
Ek-B- 27. Alacahöyük Kapı Sfenksi altında betimlenen çift başlı kartal.	105
Ek-B-28. Kazakistan Bayrağı.....	105
Ek-B-29. Kanatlı güneş altında tasvir edilen Kral IV. Tudhaliya	106
Ek-B-30. Hitit Kralı IV. Tudhaliya mühür baskıları.	106
Ek-B-31. Osmanlı Tuğrası	106
Ek-B-32. Çorum- Yeniköy'de Kırların Koruyucu Tanrısı ^D LAMMA Kabartması	107
Ek-B-33. Gümüş Geyik Ritonu Üzerinde yer alan Tanrı ^D LAMMA'ya ait ayrıntı	107
Ek-B-34. Gümüş Geyik Ritonu.	107
Ek-B-35. Şaman Tören Kıyafetleri, Geyik başlığı	108
Ek-B-36. Çorum- İskilip'te bir evin iç kısmı	108
Ek-B-37. Çorum- İskilip'te bir evin dış kısmı	108
Ek-B-38. Hatti Güneş Kursu	109
Ek-B-39. Hüseyindede küçük vazosu üzerindeki Hitit müzikli törenlerine ait friz	109
Ek-B-40. Hüseyindede Vazosundan ayrıntı	109
Ek-B-41. Yumruk biçimli törensel içki kabı (Boston Ritonu) üzerinde yer alan müzik sahnesi	109
Ek-B-42. Elllerinde lir ve tef çalan sanatçılar (Zincirli Kaya Kabartması).....	110
Ek-B-43. Şamanın yaptığı bir törenden temsili resim.....	110
Ek-B-44. Phorbia bandı ile flüt çalan sanatçı.....	110
Ek-B-45. Yunan Dönemi keramik üzerinde yer alan phorbia bandı ile aulos çalan sanatçı	111
Ek-B-46. Kybele heykeli yanında phorbia bandı ile aulos çalan figür	111
Ek-B-47. Alacahöyük Kabartmalarında saz çalan müzisyen betimi.	111
Ek-B-48. İnandık Vazosu saz çalan erkek betimi.	112
Ek-B-49. Boğazköy ve Alişar'da bulunan vazo parçalarında müzik aletleri	112
Ek-B-50. Günümüzde ünlü halk ozanımız Âşık Veysel ve sazı	112
Ek-B-51. Hüseyindede Küçük Vazosu, halay benzeri oyun icra eden kadınlar.....	113
Ek-B-52. Günümüzde halay kıyafetleriyle kadınlar.....	113
Ek-B-53. Hüseyindede vazosunda oynayan kadın betimi.....	113
Ek-B-54. Bursa- yöresel kıyafetiyle oynayan dansçı	113

Ek-B-55. Hitit halk dansçılarının kıyafetlerini gösterir vazo betimleri.....	114
Ek-B-56. Sivas-Zara ilçesindeki kadın kıyafeti	114
Ek-B-57. Karagöz tasviri.....	114
Ek-B-58. Adana- Kumruluköy Heykelciği	115
Ek-B-59. Alacahöyük Kapı Kabartmaları	115
Ek-B-60. Eskiya'par'dan kurban ekmeğinin de tasvir edildiği ritüel kabı.	116
Ek-B-61. Yufka pişiren kadın	116
Ek-B-62. Trabzon- Vakfıkebir Ekmeği.....	116
Ek-B-63. Amasya köy ekmeği	117
Ek-B-64. Çayönü tepesinden tahıl öğütme taşı	117
Ek-B-65. Anadolu'da halen kullanılmaya devam eden öğütme taşları.....	117
Ek-B-66. Mayalanmış ekmek hamuru.....	118
Ek-B-67. Geyik ritonu üzerinde yer alan kült töreni sırasında ekmek taşıyan figür....	118
Ek-B-68. Ekmeği yerden alınıp öpülmesi onun kutsallığını gösterir	118
Ek-B-69. Boğazköy'de yapım aşamasında bir ev	119
Ek-B-70. Yazılıkaya düz damlı yapılar	119
Ek-B-71. Bitlis- Yolalan köyünde düz toprak damlı evler.....	119
Ek-B-72. İnandık Vazosu 3. Frizde yer alan düz damlı tapınak	120
Ek-B-73. Bitik Vazosu üzerinde betimlenen düz damlı yapı	120

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Amacı

Anadolu’da yaşamış kavimlerin sahip oldukları meziyetleri devam ettirmeleri; ayrıca tanıştıkları farklı uygarlıklara ait erdemleri de kabul etmeleri, nesilden nesile süregelen olguların günümüze değin ulaşmasını sağlamıştır.

Kendilerini Hattiler’in devamı olarak gören ve yazılı metinlerde de yaşadıkları bölgeye Hatti Ülkesi ve dillerini Kenişumnili/Neşumnili “Kaneşçe/Neşaca” olarak adlandıran Hititler, Anadolu’nun farklı bölgelerinde yerleşim yerleri kurmuşlar ve büyük bir imparatorluk olarak ülkeyi yönetmişlerdir. Hitit toplumunda görülen, gelenek ve görenek, kıyafet, yiyecek, oyun, çalgı, dua, büyü, mimari gibi unsurlar, Anadolu toprakları üzerinde var olmuş veyahut günümüz toplumları içerisinde kiminin bazı değişimlere uğrayarak kiminin de birebir benzerliği ve devamlılığı ile halen yaşatıldığı görülmektedir.

Hitit Kültürüne özgü olguların çivi yazılı tabletlerde anlatılanlar haricinde, bazılarının yorum temelli oluşu bu konuyu daha kapsamlı bir şekilde çalışmayı zaruri kılmaktadır. Bu çalışma Hitit gelenek ve göreneklerinin tartışılması ardından arkeoloji temelli somut buluntular değerlendirilerek, geçmişten günümüze tanımlayıcı bir pencerenin aralanmasını sağlayacaktır. Bu topraklarda yaşamış medeniyetler, etkilediği veya etkilendiği kültürler vasıtası ile sosyal ve ekonomik bağlamda gelişerek günümüz Anadolu topraklarının mevcudiyet mozağinde yer edinmiştir. Bu bağlamda, çalışmanın referans kaynağı olan Hitit Uygarlığının kültürel açıdan sahip olduğu özelliklerin tanımlanması, bu özelliklerin de günümüze etkileri ve benzerliklerinin karşılaştırılması amaçlanmıştır.

1.2. Çalışmanın Önemi

Anadolu, tarih boyunca kültürel ve dinsel kültür rotalarının merkezinde yer almıştır ve böylece birçok uygarlığın şekillenmesinde önemli roller üstlenmiştir. Günümüz Anadolu gelenekleri ile yakından ilişkili bazı kültürel değerlerin, Anadolu’da M.Ö 2. binlerden itibaren, değişmeden, aksine zenginleşerek günümüze kadar ulaştığı Hititçe çivi yazılı belgeler ile doğrulanmaktadır. Hattiler ve Hititler olarak iki köklü

medeniyete sahip halk toplulukları gayet doğaldır ki, birbirlerine kültürel bakımdan bir takım unsurlar vermekle kalmamış, kendilerinden sonra Anadolu'ya yerleşen toplumlara da, yine aynı açıdan, bazı önemli kültürel unsurları kabul ettirmişlerdir; çünkü tarih boyunca hiçbir kavim, hâkimiyeti altına aldığı tüm insanları yok etmemiş, onlarla birlikte yaşamını sürdürmeyi bilmiştir. Dolayısıyla bu tür bir kültürel alışverişi, kültür özümlemesinin bir parçası olarak nitelendirmek mümkündür. Bu özümleme olayı bir zincirin halkaları gibi toplumlardan toplumlara, nesillerden nesillere ulaşarak günümüze kadar devam etmiştir. O halde bu zincirin halkalarının kökenine inerek araştırılması gerekecektir. Hitit Kültürünü oluşturan öğelerin tespiti, elde edilen verilerin günümüz açısından değerlendirilmesi ve arkeolojik yönden desteklenmesi, Anadolu Kültür Tarihi gelişim safhasının gerektiği gibi öğrenilmesini sağlayacaktır. Geçmişten günümüze toplumların yaşam biçimlerinin incelenmesi, bugünün toplumsal öğelerindeki önemini arttırmaktadır. Anadolu'da günümüzde yok olmaya yüz tutmuş bazı gelenek ve göreneklerin esas kaynağının Hitit tabletlerinde kaydedildiğini vurgulamak oldukça önem arz etmektedir. Bu konuda yapılan çalışmalar sınırlı sayıda ve dağınık olup, konunun genişletilerek ele alınması ve tek bir kaynakta toplanması gerekmektedir. Köyden kente göç olgusunun hızlı bir şekilde yaşanması, ne yazık ki köylerdeki gelenek ve görenekleri bilen sayısının sadece köyde yaşayan yaşlı bireylerden ibaret olması ve genç nüfusun da köylerde iş imkânı, okuma vs. gibi nedenlerle şehre göçü, gelecek kuşaklara geleneklerin aktarılamaması gibi ciddi bir tehlikeye sebep olmaktadır.

Anadolu'nun milattan önce ikinci bin yılda yaşamış kavmi olan ve bizlere yaklaşık 35 bin çivi yazılı tablet bırakmış olan Hititlerin Anadolu kültür tarihine yapmış oldukları katkılarının bir arada yayınlanması, Anadolu topraklarında hiçbir şeyin tesadüfen ortaya çıkmadığını göstermektedir. Ayrıca benzerliklerin sadece adetler yönünden değil, bugün kullandığımız kelime benzerliklerine kadar ulaştığını da belirtmek yerinde olacaktır. Dolayısıyla konu, sadece arkeolojik açıdan değil, bazı kelimelerin dilsel açıdan da irdelenerek Anadolu kültürünün kökenlerinin açığa çıkmasına katkı sağlaması bakımından da önemlidir.

1.3. Çalışmanın Kapsamı

“Hitit Kültürünün Günümüze Yansımaları” başlığı altında sunulan bu çalışmanın konusu Anadolu coğrafyası içerisinde yaşamış olan Hititlerin kendilerine ait gelenek ve göreneklerini ya da başka toplumlardan alıp kendi kültürlerinde yoğurarak kullanmaya

devam ettikleri olguların, günümüze kadar devam etmiş benzerlik, etkileşim ve farklılıkları araştırılıp kültürümüze nasıl yansıdığı incelenmiştir.

Bu çalışma kapsamında incelenen Hitit kültürü içerisinde yer alan aile kavramı ve evlenme gelenekleri, inanç ve din kavramı altında göğe verilen önem, dua, yağmur duası, büyü-ritüel ve falcılık, kurban, ağız yıkama; kültür ve kültürel etkileşim başlıkları altında semboller, müzik ve dans, kıyafet, bahar şenlikleri, boğa ve geyik tasvirleri, ekmek, ev yapımı gibi konularda etkileşim ve benzerlikler olduğu görülmüştür. Hititlere ait yukarıdaki başlıklar altında Anadolu kültürünü oluşturan ve gelenekselleşerek devam eden kültürel öğelerin günümüze yansımaları işlenmiştir.

1.4. Çalışmanın Yöntemi

Günümüzden yaklaşık 3700 yıl önce Orta Anadolu’da Geç Tunç Çağı başlarında adı Hatti olan güçlü bir krallık ortaya çıkmıştır (Bryce, 2015, 7). Hitit adını verdiğimiz halka ait, gelenek-görenek, inanç, sosyal ve kültürel benzerliklerinin Anadolu üzerindeki etkilerini ve benzeşimleri kapsayan bu tez çalışması için, yapılan kütüphane çalışmalarında konu ile ilgili yerli ve yabancı kaynaklar, yazıtlar, tasvirler, folklorik araştırmalar kullanılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünü oluşturan giriş kısmında; bu çalışmanın amacı, önemi, kapsamı, yöntemi ve önceki çalışmalara yer verilmiştir. İkinci bölümde; Hititlerin kısaca tarihine değinilerek, onlara ait kral listesi verilmiştir. Üçüncü bölümde; Hititlerin sosyal, siyasi ve kültürel geleneklerini içeren konular üzerine çalışılarak, bu geleneklerin yaşadığımız süreçle ilgili etkileşimleri, benzeşimleri ve bazı farklılıklarına yer verilmiştir.

1.5. Önceki Çalışmalar

Kültürel açıdan zengin olan Anadolu toprakları, yüzyıllar öncesinde olduğu gibi halen farklı kültürleri bağrında yaşatmaya devam etmektedir. Stratejik konumunun ve bereketli topraklarının verdiği avantajla farklı birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Anadolu’da kültürel özümseme ve bir devamlılığın var olduğu görülmektedir.

Anadolu’da günümüzde yok olmaya yüz tutmuş bazı gelenek ve göreneklerin esas kaynağının Hitit tabletlerinde kaydedildiğini vurgulamak oldukça önem arz etmektedir. Bu konuda yapılan çalışmalar sınırlı sayıda ve dağınık olup, konunun genişletilerek ele alınması ve tek bir kaynakta toplanması konunun bütüncül bir şekilde ele alınmasını sağlayacaktır. Hititlerin kültürel, sosyal, filolojik ve dini öğelerini içeren konuların

Anadolu toprakları üzerinde kültürel bir özümseme olarak nasıl geldiğine dair yapılmış çalışmalar mevcuttur. Filolojik olarak Hititçeden günümüze kadar ulaşmış benzer kelimeler üzerine çalışılarak derleme sözlüklerindeki veya yerli halkın kullandıkları kelimelerle benzerliğine çalışılmıştır (Akdoğan ve Şimşek, 2019). Gerek fonetik gerekse anlamsal benzerlikler ile ilgili çalışmalar, Anadolu’da bazı kelimelerin kökeninin Hititlere dayandığını gösterme amacı ile yapılmıştır (Akdoğan, 2020). Hititlerde yapıların sağlamlığı için icra edilmiş ritüellerdeki uygulamalar ve bunların günümüze yansımalarına değinilmiştir (Akdoğan, 2009). Hattiler ve Hititler Döneminden Eski Türklere, Osmanlılara ve günümüze kadar varlığını devam ettiren kültürel benzerlikler ele alınmıştır (Ertem, 2003-2004). Hititlerin kültürleri üzerine çalışmalar yapılmış ve günümüze yansımalarına değinilerek kıyaslamalarda bulunulmuştur (Sir Gavaz, 2013-2016b).

BÖLÜM II

HİTİTLERİN TARİHİ VE KRAL LİSTESİ

2.1. Hititlerin Kısa Tarihi

Erken Tunç Çağı III dönemi, Anadolu’da Asurlu tüccarların Anadolu’ya gelişini ve Asur Ticaret Kolonileri Çağını da içine alan dönemdir. (Kaymakçı, 2011, 198). Kaneş’teki Asur iskânı ele geçirilen arkeolojik veriler ile M.Ö. 1930-1700 yılları arasında bir zaman dilimine yayılmaktadır (Barjamovic, 2018, 28). Dicle kıyısında yer alan Asur’dan, Anadolu platosunda bulunan Kaneş’e olan mesafe en az 1000 km’dir ve ticaret sistemi, Kuzey Suriye’den Karadeniz ve Orta Anadolu’nun batısına kadar uzanmaktadır. Kurulan bu sistem koloniler ve daha küçük istasyonlardan oluşmaktadır (Larsen, 2011, 64). Asurluların ana yerleşimlerine, bir ticaret toplumu ve bu toplumu yöneten idari yapıyı ifade eden **Karum**, koloni veya istasyon anlamına gelen küçük yerleşimlerine de **wabartum** denilmektedir (Larsen, 2011, 64) (**Ek A-1**). Akadca liman anlamına gelen Karum=Pazar yeri, ticaret merkezi olarak geçmekte, Akadca wabrum/ubrum= misafir anlamına gelen wabartumlar ise tüccarların konakladıkları, hayvanların dinlendirildiği küçük istasyonlar olarak bilinmektedir (Günbattı, 2017, 31). Asurluların kurduğu ticaret ağının merkezi Kaneş=Neşa=Kultepe’dir. Sonraki dönemlerde Hititlerin başkenti olacak Hattuşa ise ikinci derece ticaret istasyonlarından biri konumundadır.

Asur ile Anadolu arasında gerçekleşen örgütlü ticaret, Erişum döneminden I. İşme- Dagan’a kadar yedi kralın egemenlik dönemini kapsamaktadır (Köroğlu, 2018, 103). Bunlar: İkunum, I.Sargon (şarru- kin), II. Puzur- Assur, Naram- Sin, II. Erişum, I. şamši- Adad’dır (Köroğlu, a.g.e. 212).

Asurlu tüccarlar Anadolu’ya gelmek için Türkiye-Suriye sınırı yakınında yer alan Şubat Enlil (Tel Leilan)-Guzana (Tel Halaf)-Harran-Karkamış-Halep hattını izleyerek Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşmaktadırlar. Bu yol batıda birçok kola ayrılmaktadır. Yolun batı bölümünde Fırat’ı Karkamış veya Samsat (Samosata) yakınlarında geçerek ya da Mardin yakınlarından kuzeye dönerek Diyarbakır-Ergani-Maden-Toros Geçidi-Malatya üzerinden Orta Anadolu’ya bağlanmaktadır (Köroğlu, 2018, 19) (**Ek A-2**). Kilikya Ovası da güneyden Orta Anadolu’ya geçişi sağlayan önemli noktalar üzerinde bulunmaktadır. Amanos Dağları’ndaki Bahçe ve Beilan (Belen) geçitleri Kilikya ve Kuzey Suriye’yi birbirine bağlamaktadır. Orta Anadolu’ya geçişi sağlamada Tarsus’un kuzeyinde yer alan Gülek Boğazı da önemli bir rol oynamaktadır. Daha batıda bulunan Kalikadnos (Göksu)

Nehri boyunca giden yol, Toroslar içerisinde geçilerek Kilikya'dan Konya Ovasına bağlantıyı sağlayan ve sık sık kullanılan yollardan biridir (Demir, 2002, 5). Anadolu'ya gelen Asurlu tüccarlar, 200-250 merkepten oluşan kervanlarla kalay, giysi ve kumaş getirip, bunları yerli halka altın ve gümüş karşılığında satmaktaydılar (Akurgal, 2000, 458 vd.).

Kültepe kazılarında ele geçirilen tabletlerin büyük çoğunluğu; tüccarların kendi aralarında veya Anadolu'nun yerli halkıyla düzenledikleri borç senetleri, iş mektupları, masraf listeleri, toplu kayıtlar, mahkeme tutanakları ve çeşitli konulardaki notları içeren, 23 binden fazla olan sayısı ile Asur Ticaret Kolonileri Çağına ışık tutmaktadır (Öz, 2014, 1). Anadolu tarihi, Asurluların geride bıraktıkları bu kayıtlar sayesinde başlamaktadır.

M.Ö. 1835 civarında Kaneş'in büyük kısmı, Anadolu kaynaklı bir iç askeri ihtilaf yüzünden tahrip edilmiştir ve üç yıl boyunca ticaret durmuştur. M.Ö. 1832'de ticaret yeniden başlamıştır. Kazılarda ele geçirilmiş metinlerin sayısı az olsa da, okunan bu metinler sayesinde Kaneş'in tam anlamıyla toparlanamadığı ve yerleşimin M.Ö. 1720 civarında bütünüyle sona ermiş olabileceği görülmektedir. Orta Anadolu şehir devletlerini, Kaneş II Dönemi içerisinde, başarılı bir şekilde bir krallık altında birleştiren ilk yerel hükümdar Anitta'dır (Hout, 2019, 11). Hitit belgelerinden en eski ve en bilinenlerinden biri Anitta'ya ait olan bir metindir. Bu metin, Asur Ticaret Kolonileri Çağı döneminin önemli askeri ve siyasi olaylarını içermekte, Kuşşara şehrinden gelmiş bir hanedanın üyeleri olan, Pithana ve Anitta'nın Orta Anadolu'daki fetihlerini kronolojik bir şekilde anlatmaktadır. Metinde, yaşanan askeri olaylara değinilmiş, bu olaylar arasında da Pithana ve Anitta tarafından yenilgiye uğratılan rakip krallıklar olan, Neşa, Zalpuwa, Puruşhattum, Şalatiwara ve Hatti'ye karşı, onların zorlu mücadelelerine odaklanılmıştır. Yaşanan bu olaylar, Koloni Çağı'nın sonundaki dönemde Anadolu'daki siyasi duruma ışık tutmasının yanı sıra, Hitit krallığının kurulmasında etkili olan gelişmeleri anlayabilmemiz için de oldukça önemlidir (Topçuoğlu, 2011, 25 vd.).

Anitta, Pithana'nın ölümünden sonra, otoritesini sağlamlaştırmak için Orta Anadolu'daki krallıklara karşı giriştiği savaşlarda Zalpa şehrinin yenilgisinden ve Hattuşa'nın ele geçirilerek yakılıp yıkıldığından bahsetmektedir (Topçuoğlu, 2011, 27).

Hattuşa'nın ele geçirilişini Anitta aşağıdaki ifadeyle anlatmaktadır.

“Ve ben Hattuşa'yı fırtınalı bir gecede aldım, ne var ki burada elime geçen bir şey olmadı. Kenti yaktıktan sonra yabancı otlar ettirdim. Benden sonra kral olacaklardan her kim, Hattuşa'yı yeniden canlandırırsa göklerin Fırtına Tanrısı onun belasını versin” (Schachner, 2019, 107).

M.Ö. 2000 yıllarına doğru Anadolu’da, Erken Tunç Çağından beri sürdürülen barış yaşamı bir saldırı ile son bulmaktadır. Bu saldırılar, Alaca Höyük ve Boğazköy’de Erken Tunç Çağı’nın kalın bir yangın tabakası ile örtülmesine sebep olmuştur. Alışar’da ise Erken Tunç Çağı’ndan sonra iskân sadece Akropol kısmında devam etmiştir. Şehirde iskân bütünüyle son bulmuştur. Erken Tunç Çağı tabakasının, belirgin bir şekilde yangın tahribatı ile son bulduğunu gösteren diğer yerleşim yerleri, Orta Anadolu’da bulunan Bitik, Karaoğlan, Dündartepe ve Karahöyük’tür. Öte yandan Ankara’daki Ahlatlıbel ve Etiyokuşu yerleşmeleri de Erken Tunç Çağından sonra terkedilmişlerdir. Silah zoru ile kapanan Erken Tunç Çağı Dönemi üzerine kurulan yeni uygarlık ise Hititlerdir (Akurgal, 2005, 35).

Hititler üzerine yapılan çalışmalarda araştırmacıların bir kısmı, Hititlerin Kafkaslar üzerinden Anadolu’ya geldiklerini, bir diğer kısmı ise Hititlerin güneydoğu rotasında Suriye- Filistin üzerinden Anadolu’ya geldiklerini öne sürmüşlerdir (Ekin, 2019, 36). Bu halka kimi zaman Hethoğulları denilmekte ve İncil’de geçen Geç Hitit Dönemi’ndeki beylikler için Filistin’in güneyindeki dağlık Iudea bölgesinde yaşayan çok sayıda küçük kabilelerden biri olduğu belirtilmektedir. Bunun yanı sıra Eski Ahit metinlerinde önemli bir güce sahip olan Hitit Ülkesinin varlığından bahsedilmektedir (Bryce, 2020, 9).

Nesice, Neša’dan (Kaneş-Kültepe) gelmekte ve Hititliler kendilerine Nesice konuşanlar (neşili, neşumnili ya da kanişumnili yani Nešaca/ Kanişce) (Topçuoğlu, 2011, 28) adını vermektedirler. Hititler yazılı metinlerinde Anadolu’yu Hatti Ülkesi ve orada oturanları Hatti Sakinleri olarak adlandırırlar. 1910 yılında Boğazköy tabletleri okunmaya başlanmış ve Hititçenin, 1917 yılında Çekoslovak bilim adamı Hrozny tarafından çözülmesiyle, Eski Ahit’teki Hittim’in yani Hititlerin, Anadolu kökenli bir halk olduğu anlaşılmıştır. Bu halka, Eski Ahit’teki çoğul hali ile “Hittim”, Almanca’da çoğul hali ile “Hethiter”, İngilizcede “Hittites”, İtalyancada “İttiti”, Türkçe’de önceleri “Etiler”, sonra “Hititler” adı verilmiştir (Akurgal, 2005, 49).

Hititler kendilerini sadece Hatti ülkesinin halkı olarak tanımlamamışlardır. Hatti hükümdarları, başkent Hattuša’dan Anadolu’nun batısına doğru Ege Denizi, güneydoğuya doğru Kuzey Suriye ve oradan Fırat Nehri’ni aşarak Mezopotamya’ya gidilecek olan bir yayılcılık gerçekleştirmişlerdir (Bryce, 2015, 7).

Hatti Ülkesi, Anadolu’nun bilinen en eski isimlerinden biridir ve bu ifadeye Akad Kralı Sargon’a ait belgelerin yanı sıra M.Ö. 7. yy’e ait Asur yıllıklarında da rastlanılmaktadır. Ele geçirilen bazı belgeler, Hitit tarihinin nasıl başladığına ışık

tutmaktadır. Bu belgeler arasında, Kültepe/Kaniş'te bulunmuş olan Mama Kralı Anum-Hirbi'den Kaniş Kralı Waršama'ya yazılmış mektup; Kaniş Ib tabakasında bulunan Harsamna Kralı Hurmeli'nin Asur'a gönderdiği mektuba karşılık Asurlu elçilerin verdiği cevabı içeren mektup ve Hitit Devleti'nin kuruluşunu aydınlatan Anitta Metni yer almaktadır (Reyhan, 2017, 20 vd.).

Hitit Devletinin tarihi, Eski Krallık, Orta Krallık ve İmparatorluk Dönemi'ni kapsayan yaklaşık M.Ö. 1650 yıllarında başlamış M.Ö 1200 yıllarına kadar varlığını devam ettirmiştir (Hout, 2019, 13 vd.).

Eski Hitit Çağının en önemli tarihsel kaynağı olan Telepinu Fermanına (Alp, 2005, 59) göre Hititlerin ilk kralı I. Labarna'dır. Bu kral, Pithana ve Anitta'dan uzun süre sonra Hitit ülkesini birleştirmek için Orta Anadolu'nun güney kısmındaki kentleri kendi idaresi altına alarak önemli adımlar atmıştır. Ondan sonra gelen kral II. Labarna aynı zamanda Hattuşlu ya da Hattuşalı anlamına gelen Hattuşili adını taşımaktadır. Eski Hitit Çağının gerçek kurucusu olduğu düşünülen I. Hattuşili bilinen ilk Hitit başkenti olan Kuşşar'dan Hattuşa'ya gelmiştir. Kral Hattuşili, Boğazköy'ü (Hattuşa) başkent yaparak; Büyükkale'deki saray binaları, Aşağı ve Yukarı Şehir'deki tapınakları, görkemli şehir surları, kapıları ve şehir dışındaki Yazılıkaya tapınağı ile burayı, önemli metropoller arasına dâhil etmiştir (Alp, 2005, 57) **(Ek A-3)**. Aynı zamanda I. Hattuşili Dönemi, Hitit tarihinin dış politikasında ve Anadolu içerisindeki siyasette temel esasların belirlendiği bunun yanında devletin kurumlarının ve geleneklerinin oluştuğu dönemdir (Tektaş, 2020, 8). Hattuşili kendisini kronolojik kayıtlarda Tawananna adlı bir kadının kardeş oğlu olarak tanımlamaktadır (Klinger, 2019, 46).

I. Hattuşili, Anitta'nın yakıp-yıktağı ve ondan sonra gelecek kralın bu ülkeyi yeniden canlandırmasına karşı belalar okuttuğu Hattuşa'yı başkent yapmıştır. Bunun sebebi ise Hattuşa'nın Kızılırmak kavsı içinde bulunması ve başkent olmaya son derece uygun stratejik bir konumda yer almasıdır. Başkent, Hitit krallarından Muwatalli zamanında kısa bir dönem Tarhuntassa'ya taşınsa da onun dışında Hattuşa her dönem başkentlik görevini üstlenmiştir (Tektaş, a.g.e. 9 vd.). I. Hattuşili'nin yıllıklarında kralın ilk aşamada ganimet elde etmek amacıyla sefere çıktığı belirtilmektedir. Krallığının dördüncü yılını anlatan metninde Hitit ordusu, Kilikya Kapısından geçerek Toroslar üzerinden doğuya, ilk kez başka bir dünyaya, kuzey Suriye Bölgesine adım attıkları anlatılmaktadır (Klinger, a.g.e. 48).

I. Hattuşili, ölmeden önce vasiyetnamesini toplananlara ilan ederken yeğenini reddedip kral olarak torunu Muşşili'yi ilan etmiştir. Ancak Muşşili yaşça çok küçük

olduğundan toplantıdakilere kral reşit olana dek bir naip atanmasını, onun korunmasını ve hem idareci hem savaşçı olarak alacağı eğitimde büyük bir sorumluluk gerektiğini buna rıza göstermelerini söylemiştir (Bryce, 2020, 38 vd.).

Murşili tahta oturmayı garantilese de birkaç yıl sonra komploya kurban giderek kayınbiraderi Hantili tarafından öldürülmüştür (Bryce, a.g.e. 43). Hitit Devleti'nde bu iki kralın başarılı geçen siyaset dönemlerinden sonra en az 50 yıl süren bir gerileme yaşanmış ve bu gerileme M.Ö. 1595 civarında Murşili'nin Babil'den dönüşünde öz oğlu Zidanta ve kayınbiraderi Hantili tarafından öldürülmesi ile başlamıştır (Hout, 2019, 13 vd.).

Hantili uzun bir yaşam sürmüştür ve Suriye'den Fırat üzerindeki Karkamış'a dek seferler düzenlemiştir. Fakat Hantili Döneminde, Hitit Krallığı ciddi boyutta engellerle mücadele etmişlerdir. Hititlerin anayurdunda dolaşan Hurriiler ülkeyi istila ederek yağmalamışlardır. Ancak Hattuşa'yı ele geçirememiş geri püskürtülmüşlerdir. Hantili'nin ölümünden sonra taht mücadeleleri yeniden başlamış ve kurdukları komplolar, döktükleri kanla Zidanta, Ammuna ve Huzziya tahtı ele geçirmişlerdir. Bu dönemde ülke çok zarar görmüştür (Bryce, 2020, 43).

M.Ö. 1525-1520 yılları içerisinde tahtı Telepinuş tahtı ele geçirmiş ve tekrar devlet düzenini sağlayıp, kaybedilen toprakların bir kısmını geri almıştır. M.Ö. 1500-1400 yılları içerisinde tahta çıkan başarısız hükümdarlar sebebiyle krallık parçalanmış, Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de Hurri-Mitanni Krallığı ortaya çıkmıştır. M.Ö. 1400-1350 yılları arasında Yeni Hitit Krallığı kurulmuş, Anadolu ve Suriye'de askeri seferler yoğunlaşmış, Hattuşa terkedilmiş ve yağmalanmıştır. M.Ö. 1350-1322 yılları arasında, Kral III. Tudhaliya ve oğlu Šuppiluliuma krallığı tekrar ele geçirmişler ve Mitanni Krallığını yok etmişlerdir. M.Ö. 1322-1295 yılları arasında, Kral Šuppiluliuma ve oğlu Arnuvanda vebadan ölmüşler, tahta II. Murşili çıkıp tüm krallığa egemen olmuştur. M.Ö. 1295-1272 yılları arasında I. Muwattali tahta çıkmış ve başkenti Tarhuntaşa'ya taşımıştır. I. Muwattali M.Ö. 1274'te Kadeş Savaşında II. Ramses ile savaşa da sonuç alınamamıştır. M.Ö. 1272-1237 yılları arasında Urhi-Teşub tahta geçtiğinde başkenti tekrar Hattuşa yapsa da iç savaş sırasında amcası III. Hattuşili tarafından tahttan indirilir. Hattuşili, tahtta iken II. Ramses ile Kadeş Anlaşmasını imzalamıştır. M.Ö. 1237-1209 yılları arasında krallık çöküş dönemine girmiştir. M.Ö. 1209-12.yy başlarında zaten çöküşte olan krallığın gerilemesi devam ederek çökmüştür (Bryce, 2015, 10). Bu çöküşü izleyen dönemde “Demir Çağı'nda” Hititlere bağlı Ugarit Krallığı gibi Tunç Çağı'na ait eski kentler ve devletler yıkılmışlardır. Fakat doğuda yer alan bazı kentler Byblos ve Tyre gibi varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu krallıkların yönetici sınıfları savaş ve

inşaattaki başarılarını ve tanrılara olan bağlılıklarını anlatan kamusal alanlarda hiyeroglif Luvi yazısını kullanmışlardır. Bu hükümdarlar kendilerine, Labarna, Šuppililiuma, Muwattali, Tudhaliya gibi eski parlak Hitit dönemlerdeki kralların adlarını benimsemişlerdir. Ayrıca Hitit İmparatorluk sanatı ve dini unsurları egemen oldukları topraklarda etkileşim ve devamlılık göstermiştir. Bu nedenle Demir Çağı'nda yaygın olan bu devletlere Geç Hitit Devleti adı verilmiştir (Bryce, 2020, 278).

Yaklaşık beş asır varlığını koruyan Hitit siyasi birliği, ayrıntıları tam olarak bilinmeyen nedenlerle yok olur. Kil tabletlerin korunduğu ve düzenlendiği imparatorluk arşivlerinin son bulması bu durumu destekler. Hititçe olarak adlandırılan Neşili dili de bu arşivlerle birlikte varlığını yitirmiştir. İmparatorluk çökmüş olsa da kısa bir sürenin sonunda Hattuşa'da hayat, kısıtlı imkânlarla devam eder. Hitit İmparatorluğunun, fiilen ortadan kalkmasına rağmen Ahd-ı Atik'te (Hristiyan ve Yahudilerin kutsal kitabı), Kuzey Suriye bölgesi Hatti memleketi olarak geçmektedir. Ayrıca bu dönem sonrasında mimari, sanat ve heykeller açısından devamlılık görülmektedir. Kendilerine Hitit kralları gibi “büyük kral” unvanını vererek, bir imparatorluk oluşturmaları bile Hititler küçük krallıklar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Geç Hitit Dönemi Krallıkları arasında: Melid Krallığı (Malatya), Gurgum Krallığı (Kahramanmaraş), Sam'al (Zincirli) (Gaziantep), Azatiwataya (Karatepe-Arsलantaş), Kummuhu Krallığı (Adıyaman-Samsat), Pattin (Unqi) Krallığı (Antakya-Amuk Ovası) bulunmaktadır (Özyar, 2005, 10 vd.).

2.2. Hitit Kral Listesi

Aşağıdaki tabloda Hititlerin kuruluşundan itibaren tahta çıkmış kralların listesi verilmiştir.

	Hitit Kral Listesi	Yaklaşık Tarihler (M.Ö.)
Eski Krallık Dönemi	I. Labarna	
	I. Hattuşili	1650- 1620
	I. Murşili	1620- 1595
	I. Hantili	1595-
	I. Zidanta	
	Ammuna	
	I. Huzziya	-1500
	Telepinu	1500- 1475
Orta Krallık Dönemi	Tahurwaili ?	1475-
	Alluwamna	
	II. Hantili	
	II. Zidanta	-1450
	II. Huzziya	1450-
	I. Muwattalli	
	I. Tuthaliya	1420-
	I. Arnuwanda	
	II. Hattuşili?	
	III. Tudhaliya	
	II. Tuthaliya	
İmparatorluk Dönemi	III. Tuthaliya (?) (Genç)	
	I. Šuppiluliuma	1350- 1320
	II. Arnuwanda	1320- 1318
	II. Murşili	1318- 1290
	II. Muwattalli	1290- 1273
	III. Murşili	
	Urhi- Tešup	1273- 1267
	III. Hattuşili	1267- 1240
	IV. Tuthaliya	1240- 1220
	Kurunt(iy)a?	
	III. Arnuwanda	1210-
	II. Šuppiluliuma	-1200

Kaynak: Hout 2019, 15; Bryce, 2015, 9

BÖLÜM III

HİTİT KÜLTÜRÜNÜN GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

3.1. Aile Kavramı

Aile, insan türünün sürekliliğini sağlayan, toplumsallaşma sürecinin ilk ortaya çıktığı, karşılıklı ilişkilerin belirli kurallara bağlandığı, toplumda oluşturulmuş maddi ve manevi zenginlikleri kuşaktan kuşağa aktaran biyolojik, psikolojik, ekonomik, toplumsal ve hukuksal yönleri bulunan bir birimdir (Öztürk, 2015, 899).

Hitit yasalarına göre kadının hakkı korunsa da ailenin başı erkektir (Çığ, 2005, 94). Günümüzde olduğu gibi ataerkil bir yapıya sahip olan Hititlerde, aile reisi olan erkek, karısı ve çocukları üzerinde egemen konumdadır (Dinçol, 1990, 94). Kadın hakları, Hitit Yasalarında; hamile bir kadının çocuğunun düşmesine neden olma (KBo 6.3 + KBo 6.5 / §17-18), kadını dağa kaldırmak veya kadına tecavüz etmek (KBo 6.26 + KUB 29.37/ §197-198), kız kaçırmak (KBo 6.2 + KBo 6.3 / §35,37), evlilik (KUB 26.56 + KBo 6.3+KBo 6.5 + KBo 12.49/ §27; KBo 6.2 + KBo 6.3+KBo 6.4+KBo 6.5/30-34; KBo 25.85:4-6+KUB 29.29:2-4 + KBo6.26/ 175; KUB 29.36 + 29.35+KBo 6.26 + KUB 29.34/193), söz kesme (KBo 6.2 + KBo 6.3 + KBo 6.5 / §28A), nişanlanma (KBo 6.3 + KBo 6.5 / §29), başlık parası (§34), iç güveysi (KBo 6.3 + KBo 6.4 / §36), evlatlıktan reddetmek (KUB 29.32 + KBo 6.13 +KBo 6.26 / §171), miras (KUB 26.56 + KBo 6.3+KBo 6.5 + KBo 12.49/§27; KUB 29.35 + KBo 6.26 + KUB 29.34 /192), yakın akrabalarla cinsel ilişki (KBo 6.26 + KUB 29.33 + KUB 29.34/ §189, 191, 195A-C, 196) gibi konular hususunda korunmuştur (Karauğuz, 2018, 11 vd.).

Hititlerde kadının din ve devlet işlerinde yer alması kadının sosyal yaşamındaki rolünü de göstermektedir. Ele geçirilen mühür baskıları üzerinde kral ve kraliçe simgeleri beraber işlenmiştir. Bu, yönetimde alınan kararlarda kadınların da söz hakkı olduğunu göstermektedir. Örneğin; Kral III. Hattuşili ve Kraliçe Puduhepa; Kral Muwattalli ve Kraliçe Danuhepa; Kral III. Murşili/Urhitesup ve Kraliçe Danuhepa; Kral II. Murşili ve Kraliçe Gaşşulawi(ya)'nın ortak mühür baskılarının bulunması kraliçenin yönetimde kralla beraber söz hakkına sahip olduğunu göstermektedir (**Ek-B-1**). Fraktin Kaya Kabartmasında, Luwice adlarının yer aldığı Büyük Kral III. Hattuşili ve Büyük Kraliçe Puduhepa'nın tanrı/tanrıçaya yaptıkları libasyon sahnesi yer almaktadır. İşlenen bu sahnede; Hattuşili'nin üzerinde kısa eteği, konik başlığı, kıvrık ayakkabıları, omzuna taktığı yay ve diğer elinde tuttuğu kap ile önünde bulunan sunağın arkasından, karşısında

duran Fırtına Tanrısı Teşup'a libasyon yaptığı görülmektedir. Kabartmanın işlenen diğer kısmında ise başından yere uzanan elbisesi içinde Büyük Kraliçe Puduhepa, bir taht üzerinde oturur halde betimlenen Tanrıça Hepat'a libasyon yapmaktadır. Puduhepa'nın bu sahnede bir sunağın önünde sivri başlığı uzun giysisiyle sıvı libasyonu yapmakta olduğu görülmektedir. Tanrıça Hepat ise bir elinde kap, diğer elinde üçgen tutmaktadır **(Ek-B-2)**.

Hitit Dönemi'nden günümüze kadar her ne kadar kadınların belli başlı hakları olsa da, Anadolu toprakları üzerinde yaşamını sürmüş medeniyetlerde ataerkil aileye yapısı varlığını sürdürmüştür. Bu duruma örnek olarak, Manas Destanında, baba/ koca, güç ve otorite sahibidir; ayrıca aile ve cemaatin reisidir (Tezcan, 2000, 25).

Aile kavramı başlığı altında Hititlerin aile olma yolunda ilerledikleri kız isteme, söz, nişan, düğün, başlık parası, levirat (kocasını ölen kadının onun kardeşi veya babası ile evlenmesi), beşik kurtmesi, evlat edinme ve iç güveyi gibi uygulamalara değinilmiştir. Bunun yanında günümüze kadar gelmiş bu uygulamalar hayatımıza nasıl yansımış bunlar karşılaştırılmaya çalışılmıştır.

3.1.1. Evlenme Gelenekleri

Hititlerde evlilik, sevgi ve aşk esasına dayalı, kızın gönlünün olduğu kişiye varmasına yönelik olsa da anne ve babasının rızasının olmasının da önemli olduğu vurgulanmaktadır (Karağuz, 2018, 36). Bununla birlikte evliliklerin temelini aşk olduğunu belirten metinlerin azlığı vurgulanarak; evliliklerin çoğunun görücü usulü olduğu ve damat ile gelinin aileleri arasında imzalanan birer iş sözleşmesi niteliği taşıdığı belirtilmektedir (Bryce, 2020, 152 vd.).

Evlilik bir süreç olarak kabul edilmiş ve yeryüzünde yaşamış olan toplumlar, tarihin her döneminde evlilik süreçlerini çeşitli ritüellerle süslemişlerdir. Bu açıdan bakılacak olursa evliliğe giden süreç belli aşamalar ve kurallara sahip bir düzen içerisinde ilerlemektedir.

Evliliğe giden süreç, Hitit yasalarında birkaç aşamadan oluşmaktadır. Hititlerde ilk aşama söz kesmektir ve bu terim *daranza-* ile karşılık bulmaktadır. Bu kelime söylemek, söz kesmek anlamına gelen *dar-* fiilinden türetilmiştir (*tarant-* söylenmiş, denmiş, söz verilmiş, nişanlanmış, bkz. Ünal, 2016, 518). İkinci aşama bağlanmak anlamına gelen *hamink-* fiilinden türetilen, kanunlarda *haminkanza* olarak geçen bir tür nişanlılık aşamasıdır. Kadını almak için Hititçede *kuşata-* kelimesi gelinin ücreti

anlamına gelmektedir ve günümüze kadar süregelen bir gelenek olan başlık parasını karşılamaktadır. Bu aşamaların son evresi olan evlenmek ise Hititçede almak anlamına gelen *da-* fiiliyle anlatılmıştır (Alp, 2003, 57). Tüm bu aşamaların tamamlanmasından sonra, kızın erkek tarafına getirdiği *iwaru-* (çeyiz) kabulü ile kız erkeğe bağlanmakta ve evlenme akdi gerçekleşmektedir. Evlenme sözcüğünün yer almadığı Hitit dilinde, koca karısını alır ve o andan itibaren ona sahip olur (Bryce, 2020, 154). Anadolu’da da “Bir kızı bin kişi ister, bir kişi alır” atasözünde de görüldüğü üzere “kız istemek ve kız almak” deyimleri evlilik ifadesini karşılamaktadır (Umar, 2019, 111).

Hitit Döneminde olduğu gibi, günümüzde de evlilikler, kimi zaman görücü usulüyle yani evlenecek bireylerin birbirlerini tanımadan erkek tarafının kızı görüp karar vermesi ile gerçekleşmekte; kimi zamanda bireylerin birbirlerini tanımaları ve sevmeleri sonucunda evlilik yoluna gidilmektedir (Serbest, 2020, 56). Büyüklerin onayının alınması Hitit Döneminden bu yana önemini korumaktadır. Gençler anlaşıp birbirlerini tanıyarak evlenmeye karar verseler de büyüye saygı ve onların onayının alınması geleneksel kültürümüzün belirgin bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır (Tezcan, 2000, 46).

Anadolu’da evliliğe giden süreç, Hitit Dönemi’nde olduğu gibi söz kesme ile başlamaktadır. Bir nevi ön akit olan söz kesmeyi, nişan ve düğün takip etmektedir (Güler, 1998, 66). Düğün, bugün evlenme törenleri dizisinin kına, gelin alma, gerdek gecesi ve sonrası gibi gösterileri içine alan üç gün ya da bir haftalık süre içerisinde yapılan seremoniler dizisidir. Düğün kelimesinin ilk anlamı bağlanma, bağlama anlamına gelmektedir ve düğüm, düğme kelimelerini türeten –düg fiil kökü, Kaşgarlı Mahmut’un sözlüğünde tüg- biçiminde geçmekte, düğün kelimesi ise sözlükte tügün kelimesi ile karşılık bulmaktadır (Boratav, 1984, 167 vd).

Hititlerde kız isteme ile ilgili olarak; Hitit krallarından III. Hattuşili’nin otobiyografisinde, tanrının emriyle Kummani’nin rahip kralı Pentisarri’nin kızı Puduhepa’yı zevceliğe aldığından bahsedilmektedir.

“Ama Mısır’dan geri dönüş yolundayken, tanrıçaya sunular yapmak için Lavazantiya’da (Kizzuvatna’nın kenti) durakladım ve ayini tamamladım. Ve tanrıçamın emri üzerine, Lavazantiya’da Tanrıça İştar’ın rahibi olan rahip Pentisarri’nin kızını kendime eş aldım” (Desti, 2013, 59, ayr. bkz. Ertem, 2003, 48).

Anadolu’da kız isteme; “Allah’ın emri ve Peygamberin kavli ile kızınız Ayşe’yi oğlumuz Ali’ye istiyoruz” benzeri bir ifadeyle gerçekleştirilmesi adettendir. Hitit Döneminde, yukarıdaki metinde de görüldüğü üzere kız istemeye “tanrının emriyle”

cümlesi ile başlanması bugün halen Anadolu’da kız isteme anında kullanılan “Allah’ın emriyle” ifadesinin kullanılması gelenekselleşen bir adet olarak yaşatıldığının kanıtıdır.

Hitit Döneminde gelini alabilmek için ödenen paraya *kušata-* adı verilmektedir. Hititler arasında evliliği resmileştiren, gelinin parası olarak ödenen *kušata*, dış dünyaya evlilik iradesinin tanınabilir bir beyanı olup, yasal olarak bir evliliğin varlığı için belirleyici rolündedir (Haas, 1993, 50 vd.). Hitit Dönemi’nde alınan *kušata-*’nın (başlık parası) karşılığı Eski Türklerde “kalın”dır. Kızı alabilmek için miktarının önceden konuşulup karar verildiği ve damat tarafından kızın babasına verilmek üzere alınan paraya “kalın” adı verilmektedir (Gökyay, 1973, 385). Aynı zamanda kalın, babanın oğullarına verdiği evlenme payı; başlık, kız ailesine verilen bir armağan; çeyiz babanın malından kıza düşen paydır (Tezcan, 2000, 16). Kalın ile alınan gelin, erkek ailesine bağlanmış bulunmaktadır. Öte yandan Türk aile hukukunda kaim ve başlık verilmesinin önemli bir gelenek olduğu görülmektedir. Genel olarak kalın, hem ekonomik bir değer, hem ailenin bölünmezliği ile ilgili bir uygulama hem de kadın açısından bir güvenliktir (Güler, 1988, 66). Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde halen yaygın olarak başlık parası istenmesi devam etmektedir. Birçok Türk filmine konu olan başlık parası uygulaması; erkeğin sevdiği kıızı alabilmek için başlık parasını denkleştirmek uğruna verdiği mücadeleleri konu edinmiştir. Ağrı-Doğubayazıt ilçesinde de başlık parası uygulaması halen yaygındır (Aydın, 2018, 98). Başlık parası ödemeleri, nakit paranın yanında altın, ev, bahçe, tarla, at, koyun sığır gibi canlı hayvanlar şeklinde de olabilmektedir (Sezen, 2005, 187).

Evlilik öncesi kızın geleceğinin bir teminatı olarak görülen ağırlık ya da başlık parasını simgeleyen Hititlerde *kušata-* (Karağuz, 2018, 38); eski Türklerde “kalın” (Gökyay, 1973, 385); İslam inancında erkeğin kadına evlenme sırasında ödeme yükümlülüğü bulunduğu “mehir”in şayet evlilik bozulursa günümüze kadar belli değişiklikler içerse de iade edilebileceği durumlar mevcuttur (Şentürk ve Yazıcı, 2014, 431).

Başlık parasının iade edilmesi ile ilgili Hitit yasalarında, nişanlı bir kız babası tarafından başka biriyle evlendirilirse erkeğin getirdiği başlık parasının iki katını baba evi, erkeğe geri ödemekle yükümlüydü (Karağuz, 2018, 39).

Hitit yasalarının 28. Paragrafında söz ve başlık parasından bahsedilmektedir.

§ 28

A (KBo 6.2) ii

(1) x-x[

(2) *mi-im-ma-a[n-zi*

B (KBo 6.3) ii

(5) *ták-ku DUMU.MUNUS LÚ- ni ta-ra-an-za ta-ma-i-ša-an pít-te-nu-[u]z-z[i ku-uš-ša-an]*

(6) *pít- te-nu-uz-zi-ma nu ha-an-te-ez-zi-ia-aš LÚ-aš ku-it ku-[it] p[é-eš-ta]*

(7) *ta-aš-še šar-ni-ik-zi at-ta-aš-ša an-na-aš Ú-UL šar-ni-in-ká [n-zi]*

(8) *ták-ku-wa-an at-ta-aš an-na-aš-ša ta-me-e-da-ni LÚ-ni pí-an-z[i]*

(9) *nu at-ta-aš an-na-aš-ša šar-ni-in-kán-zi ták-ku at-ta-aš-ša an-na-aš*

(10) *mi-im-ma-i na-an-ši-kán tu-uh-ša-an-[ta]*

C (KBo 6.5) ii 10-14, iii 1-5

(10) *ták-ku DUMU.MUNUS LÚ-i da-ra-an-za ta-m[a-i-ša-an]*

(11) *pít-te-nu-zi ku-uš-ša- [a]n pít-te-n[u-zi-ma nu]*

(12) *IGI- zi- iš LÚ- aš k[u-i]t ku[it pè-ešta]*

(13) *na-at-za sar-ni-en-kán-zi [a-pa-a-aš-za(?)]*

(14) *Ú-UL šar-ni-ik-zi [t]ák- ku-an [at-ta-aš an-na-aš-ša]*

(1) *da-a-me-e da-ni LÚ-i pí-a[n- zi]*

(2) *nu ad-da-aš an-na-aš šar-ni-e[n-kán-zi]*

(3) *ták-ku at-ti ma an-ni Ú-UL a-aš-š[u]*

(4) *na-an-za-an pít-te[-nu-z]i ku-iš na-an-ši-k[án]*

(5) *túh-ša-an-zi*

§ 28

“Eğer bir kız, bir erkeğe sözlenmişse ama başka biri onu kaçırmışsa ve (kız) kaçırmış [lır kaçırılmaz], ilk erkek (sözlüsü) ne verdiğiyse o tazmin edilsin. (Ama) anne ve baba tazmin etmez. Eğer Anne ve baba (kızı) başka bir adama verirse, (tazminatı) anne ve baba ödesin. Anne ve baba (tazminat ödemeyi) reddederse, (o zaman kızı) ayırsınlar (Kumaş, 2018, 1505)”.

Hitit yasalarının, § 29 ve 30. paragraflarının, Hammurabi Kodex’inde yer alan § 160 ve 159. paragrafları ile benzerlik gösterdiği görülmektedir. Buna göre sözlenmiş kızın erkeğe verilmemesi durumunda ödenmiş olan *kušata* ya da TIRHATUM’un iki misli olarak geriye ödenmesi, erkek vazgeçerse başlığı geriye talep etme hakkı bulunmadığı belirtilmektedir (Dinçol, 1990, 98).

Türklerde ise başlık parası olan, kalın verilerek alınan bir gelinin eşi, sakat ya da

iktidarsız çıkarsa ve kadın bu durumdan şikâyetçi ise kalını geri iade ederek eşinden ayrılabilir. Bu durumun tam tersi kadın kısır çıkarsa, gelin ya ödenen kalını geri verir ya da kız kardeşlerinden birini kalınsız olarak verme yükümlülüğündedir (Ögel, 1988, 261).

Tevratta ise başlık parası ve geri ödemesi ile ilgili olarak; “*Eğer biri nişanlı olmayan bir kızı alıp onunla yatarsa, başlık parası ödemeli ve onunla evlenmelidir. Babası kızını ona vermeyi reddederse, adam normal başlık parası neyse onu ödemelidir*” (Mısır’dan Çıkış, 22/16-17).

Görüldüğü üzere Hititlerden bu yana gelin adaylarına verilen bir teminat bulunmakta ve bu teminat belli şartlar karşılanmadığında, adaylara, kimi zaman geri iade edilmekte, kimi zaman teminatın yarısı iade edilmekte, kimi zaman ise tamamı geri verilmektedir.

Hitit Döneminde kızın, erkeğe bağlanması için *iwaru-* adı verilen çeyizini erkek evine getirdiği bilinmektedir. Hititlerde çeyizle ilgili olarak:

KBo VI 3 nolu tablette;

Öy.I

§ 27* 75

[(*ták-ku* LÚ-*aš* DAM-ŠU *da-a-i na*)-an A-NA É-ŠU] *pé-e-hu-*
[(*te-ez-zi*)]

Öy.II

1. *i-ua-ru-uš-še-et-az an-da pé-e-da-a-i*

§ 27* 75

“Eğer bir adam karısını alırsa ve [onu evine getirirse

1. çeyizini (de) götürür” açıklamaları yer almaktadır (Yıldız, 2006, 26).

Çeyiz verilme ve karşılığında hediye isteminde bulunmakla ilgili olarak; Puduhepa, II. Ramses ile yaptığı yazışmalarda kızları için damadından, çeyiz olarak vereceği köle, sığır ve koyunların karşılığında Hatti ülkesinde hüküm süren açlığa karşı tahıl isteminde bulunmuştur (Ünal, 2005, 11).

Hititlerde görülen çeyiz uygulaması günümüzde halen devam etmektedir. Evlilik hazırlığı yapan her genç kız çeyiz hazırlamaktadır. Türklerde babanın kızına çeyiz yapması bir yükümlülüktür. Divan-ı Lugati’t Türk’te, bir beyin, babaya kızını çeyiziyle evlendirmesini emrettiği bilinmektedir. Eski Türklerde, Hititlerdeki gibi hayvan sürüleri

ve yardımcı insanlar çeyiz olarak veriliyorken; günümüzde süs ve ev eşyalarının çeyiz olarak verildiği de görülmektedir. Erkek, aldığı kızın çeyizini de evine götürmektedir (Çıfci, 2018, 330). Hitit Döneminden bu yana alınan kızın çeyizi ile beraber eşinin evine geldiği geleneksel bir uygulama olarak devam etmektedir.

Evlilik ritüellerinin en son aşaması olan gerdek gecesi (kutsal birleşme) ve geline yüz görümlüğü verme uygulaması, Hitit Dönemine ait ele geçirilen vazolarda tasvir edilmiştir. Bu vazolar üzerinde düğün alayı, kurban sunumu, törenlerdeki eğlenceler gibi sahneler de betimlenmiştir.

Ankara Bitik Höyüğünde; bulunan Bitik vazosuna (Arık, 1944) ait parçalar üzerinde yer alan kutsal evlenme sahnesinde, güvey (damat) gelinin duvağını açarken betimlenmiştir ve sol elindeki kâseyi (yüz görümlüğü) geline uzatmaktadır. İkinci sahnede, dua ve kurban takdim edenler, müzik ve dans sahnesi betimlenmiştir. Üçüncü sahnede ise çalparasını çalan, ellerinde bıçak veya hançerleriyle dans eden üç kişi yer almaktadır. Vazonun parçaları eksik olsa da üzerinde bulunan sahneler itibariyle kutsal evlilik sahnesinin betimlendiği görülmektedir (Özgüç, T. 1958, 7 vd.) **(Ek-B-3)**.

Hititlerden itibaren süregelen duvak geleneği Anadolu’da hala devam etmektedir **(Ek-B-4/5)**. Damadın gerdeğe girdiği gece, gelinin duvağını açmadan önce geline “yüz görümlüğü” vermesi adettendir (Örnek, 2000,199). Elazığ-Bingöl sınırında yer alan Karakoçan ilçesi evlilik adetlerinde, gelin ve damat abdest alarak, damat- gelinin seccadesinde, gelin- damadın seccadesinde namaz kılarlar. Damat Allah’tan kendisi ve eşine hayırlı bir, ömür, sağlık, bereket, afiyet ve hayırlı çocuklar diler. Sonra damat gelinin yanına oturur ve *yüz görümlüğü* adı verilen altınları takarak onun duvağını açar (Kılıç ve Altuncu, 2014, 242). Hititlerde görülen düğün törenleri, eğlenceler eşliğinde ilerlemekte bu eğlenceler içerisinde kurban sunulması ve dua edilmesinden sonra duvak açımı ve gerdek gecesi geleneksel olarak halen uygulanmaktadır.

İnandıktepe Vazosunda, diğer Hitit vazoları gibi soldan sağa doğru hareketlilik arz eden figürler yer almaktadır. Bu vazoda kutsal evlilik töreni ve kutsal birleşme sahnesi yansıtılmaktadır.

1. Frizde: tören kapları, mutfakta yemeğin yapılışı, dönemin eğlencesini yansıtan saz ve lir çalan kişiler betimlenmiştir.
2. Frizde: Fırtına Tanrısının simgesi olan boğa heykelinin önünde kurban sahnesi;
3. Frizde: yine kutsal evlilik sahnesi düğün alayı (çalpara çalanlar, lir çalan,

bıçak veya hançerleriyle gösteri yapan figürler) ile betimlenmiştir.

4. Frizde ise, akrobasi gösterileri de yapan düğün alayı eşliğinde kutsal birleşme (gerdek) sahnesi betimlenmiştir (Özgüç, T. 1998) **(Ek-B-6/7)**.

Hitit Döneminde olduğu gibi, evlilik anlayışı günümüzde kutsallığını korumaktadır. Kız isteme (söz), nişan, hatta hâlâ bazı Anadolu köylerinde başlık parası isteme, düğün alayı ile beraber eğlenceler eşliğinde evlilik aşaması gerdek gecesi ile tamamlanan bir ritüel şeklinde ilerlemektedir. Düğünlerimiz, yörelere göre farklılık gösterse de tüm yakın akrabaların, komşuların çağrıldığı ve eğlencelerin yapıldığı şenlikleri içermektedir. Bu şenliklerde, yemekler yenilip içilmekte, yörelerin kendine özgü saz ya da bağlama, cura, kemençe, tulum, davul, zil, zurna, def, darbuka gibi araçlar eşliğinde eğlenceler düzenlenmektedir. Çiftetelli, halay gibi çeşitli oyunlar oynanmaktadır (Tezcan, 2000, 39, vd.). Tüm bu seremonilerden sonra çiftler gerdek gecesi (kutsal birleşme) için kalacakları yere gitmektedirler **(Ek-B-8/9)**.

Görücü usulü veya severek evlenmenin dışında ailelerin, doğmamış ya da doğmuş olan çocuklarını birbirlerine söz vererek beşik kertmesi usulüyle evlendirme yoluna başvurdıkları da olmuştur. Kültepe tabletleri k/i 120 protokolünde (mahkeme zaptı) beşik kertmesi ile ilgili ifadeler bulunmaktadır.

Ö.y.

(1) *A-ḫu-wa-qar ú Zu-ba-ma* (2) *iṣ-bu-tú-ni-a-ti-ma* (3) *um-ma A-ḫu-wa-qar-ma* (4) *a-na Zu-ba-ma a-ḫa-tí* (5) *ír-tí-bí₄ ba-a-am* (6) *a-ḫa-tí i-na Ká-ni-iš* (7) *a-ḫu-ú₃ um-ma Zu-ba-ma* (8) *[l]u tú-ší-ib* (9) *[u]m-ma A-ḫu-wa-qar-ma* (10) *[í]-na Ka-ni-iš* (Alt kenar) (11) *[dí-í]n ká-ri-im dí-šu* (Arkayüz) (12) *šé-ep-ká ru-qá-at* (13) *a-di ma-tí a-ḫa-tí* (14) *lu lú-ší-ib* (15) *um-ma Zu-ba-ma a-lik* (16) *a-ḫa-at-ká a-šar* (17) *li-bi-ká a-na mu-tim* (18) *dí-in* IGI *En-nam-A-šur* (19) DUMU *Bu-da-tim* (20) IGI ^dAB-*ba-ni* DUMU *A-ba-ba* (21) *a-na a-wa-tim a-ni-a-tim* (22) *{A-ḫu-wa-qar} ká-ru-um* (23) *Té-ga-ra-ma im-ḫu-ur-ni-a-tí-ma {ú* (silik yer üzerine)} (Alt kenar) (24) *ká-ru-um* (Sol kenar) (25) *i-dí-in-ni- [a]-[tí-ma]* (26) *tup-pá-am[ša] ší-[bu-t]í- [ni]* (27) *i-ba-áb* DINGIR *ni-dí-i[n]* (tablet sonu).

Tercüme:

“(1) "Aḫu-waqar ve Zuba (2) (şahit olarak) bizi tuttular ve (3) Aḫu-waqar (4.) Zuba'ya (3) şöyle dedi: (4) 'kız kardeşim (5) (şimdi artık) büyüdü (= evlilik çağına ulaştı), buraya gel, (6) (ve) Kaniş şehrinde kız kardeşimi (7) eş olarak al (

= kız kardeşimle evlen)”. Zuba şu cevabı verdi: (8) ‘O (= kız kardeşin, orada) otursun.’ (9) Aḫu-waqar şöyle konuştu: (10) “Kaniš şehrinde (11) (kız kardeşim hakkında) onu, Koloni (= kárum) mahkemesinin [kara]rını ver. (12) Senin ayağın uzaktır (=sen uzakta olan bir yerde bulunuyorsun). (13) Kız kardeşim ne zamana kadar (14) (Kaniš şehrinde) otursun (beklesin)?” (15) Zuba (buna) şöyle cevap verdi: “Git! (16) Kız kardeşini gönlünün istediği yere (= kimseye) kocaya (18) ver” Şahit: Ennam-Aššur, (19) Budatum’un oğlu; (20) şahit: ^dAB-bāni, Ababa’nın oğlu. (21) Bu sözler üzerine (22-23) { Aḫu-waqar } Tegarama şehri Kolonisi bizi (şahit olarak) kabul etti ve {(silinmiş) ve} (24) Koloni (25) bi[ze] emretti ve (26) biz şa[hi]tliği[miz] hakkındaki tableti (= yazılı belgeyi) (27) Tanrı Kapısında verd[i]k (= düzenledik)” (Balkan, 1987, 421 vd).

Beşik kertmesi ile evlendirme Asur Ticaret Kolonileri Döneminden bu yana Anadolu’da görülmeye devam eden bir uygulama olmuştur. Eski Türklerde Dede Korkut hikâyelerinde her ikisi de kahraman olan Bamsı Beyrek ve Banu beşik kertmesidir. Onlar birbirlerini tanımadan büyürler. Karşılaştıkları bir av sırasında aralarında çıkan anlaşmazlıktan ötürü güreşe tutuşurlar. Yapılan bu güreşte onlar güçte denktirler ve birbirlerini yenemezler (Bu durum Türklerde kadın ve erkeğin eşit olduğunun da göstergesidir). Bamsı Beyrek’in esir düşmesiyle yıllarca ayrı kalsalar da onlar sonunda kavuşurlar (Karakurt, 2011, 73). Anadolu’da kırsal kesimde, Burdur-Tefenni Köyü, Amasya ve çevresi-Merzifon ve köyleri, Erzurum, Rize-Çayeli, Artvin-Şavşat, Kars, Van, Urfa, Giresun, Uşak, Niğde, Trabzon gibi yerlerde halen beşik kertmesinin uygulandığı bilinmektedir (Tezcan, 2000, 71 vd.).

Hititler evlilik ve cinsel adetlere ilişkin adetlere, Huqqana anlaşmasında değinmişlerdir. Evlilik ile ilgili maddelerin yer aldığı Huqqana anlaşması, Hatti ülkesi kralı I. Šuppiluliuma ile Hayaşa ülkesi yöneticisi arasında yapılmıştır. Bu anlaşmada Šuppiluliuma Huqqana’ya zevce olarak verdiği kız kardeşinin, soyundan olan diğer kız kardeşlerini de kendi kız kardeşleri gibi kabul edilmesi gerektiğini belirterek: “erkek kardeş, kız kardeşi veya kuzenini alamaz, bu doğru değildir” şeklindeki Hitit âdetini açıklamıştır (Akdoğan, 2010, 98). Bu âdeti açıklarken: “Ben güneş, sana eş olarak verdiğim kız kardeşimin çeşitli derecelerde kız kardeşleri vardır. Artık onlar senin kardeşlerin oldular. Çünkü sen onların kardeşleri ile evlendin. Hatti ülkesinde önemli bir ilke vardır. Erkek kardeş kız kardeşi ya da onların kız çocukları ile cinsel ilişkide bulunamaz. Bulunursa Hatti Ülkesinde sağ yaşamaz öldürülür. Senin ülkende erkeklerin

kendi kız kardeşleri ve kuzenleri ile sevişmek gibi kötü adetleri vardır. Bunun Hattuša'da yasak olduğunu belirtir. Eğer eşinin kız kardeşi ya da onlardan birinin kız çocuğu gelirse ona yiyecek ve içecek vermesini ancak onunla sevişmek isteğinden uzak durmasını yoksa ölümle cezalandırılacağını söyler” (Akurgal, 2005, 116; Transkripsiyon ve tercüme için bkz. Akdoğan, 2011, 43 vd.). Bu söylemiyle açık bir şekilde aile ve yakın akraba sayılabilecek kişiler ile girilen cinsel münasebetlere karşı olduklarını belirtmiştir (Karağuz, 2002, 151). Baba erkillik olan eski Türklerden Kıpçaklarda, baba Kıpçak ise çocuğu da Kıpçak sayılmaktadır. Bu çocuk diğer Kıpçak olan diğer çocuklarla da karındaş sayılmakta ve bunlarla evliliği inanç ve ilmen yasaklı sayılmaktadır (Kalafat, 2004, 83). Türk-İslam inancında da; erkeklerin, kendi anneleri, kız kardeşleri, halaları, teyzeleri, kuzenleri ile evlenmeleri yasaklanmıştır.

İçgüveylik konusu ile ilgili; Hititçe’de LÚ *antiyanza* “içeri giren, içgüveyi; *antiyandatar* “içgüveylik”; Akadca’da ise *eribu* “giren” kelimeleri kullanılmıştır (Balkan, 1948,148). Hitit kanunlarının 36. maddesinde içgüveyi:

§ 36

B (KBo 6.3) ii

(27) *ták-ku ARAD-iš A-NA DUMU. NITA EL- LIM ku- ú-ša-ta píd-d[a-a- iz]-[zi]*

(28) *na-an^{LÚ}an-[ti-ia-an-ta]-an e- ep-zi na-an-kán pa-ra-a [Ū-U]L [ku-iš-ki] tar-na-i*

Tercüme:

§ 36

“Eğer, bir köle hür bir erkek çocuğa başlık ve[rirs]e ve onu (kızı için) içgüveyi tutarsa, onu (ondan) geriye hi[ç] kimse alamaz” (Balkan, 1948, 150; Hoffner, 1997, 43) ifadesi yer almaktadır.

Telepinu Fermanında ise içgüveylik ifadesine şöyle değinilmektedir: “Yalnız öndeki en büyük erkek çocuk prens, kral olsun! Eğer önde bir prens yok ise, ikinci sıradaki oğul kral olsun! Eğer varis olacak bir prens yok ise, önde hangi kız çocuk var ise ona bir içgüveysi alsınlar o kral olsun!” (Alp, 2005, 61).

Bir Anadolu efsanesi olan İlluyanka Efsanesinin ikinci versiyonunda da *antiyanza*- evliliği şeklinde adlandırılan evlilik görülmektedir. Büyük bir yılan ya da ejderha olduğu düşünülen İlluyanka’ya yenilmiş olan Fırtına Tanrısı, ondan öcünü almak

için yoksul bir adamın kızından olan oğlunu, yılanın kızı ile evlendirir. Damadın kızın evine girmesine izin verilir ve gelin parası ödenir. Fırtına Tanrısının oğlu gelin parası olarak, babasının zamanında İlluyanka ile girdiği savaşta kaybettiği gözlerini ve kalbini geri almaktadır (Martino, 2019, 209).

Hititlerde görülen iç güveyi uygulaması Anadolu’da varlığını sürdürmektedir. Türkçede güvey önceleri “güdegü”, sonra “gövegü” olarak zaman içerisinde değişim gösteren ve erkeğin evlendiği kızın ailesinin hizmetini gören, ailenin hayvanlarını güden çoban anlamında kullanılmıştır. Daha sonraları ise bu kelime yerini evlendiği kızın kocası manasına gelen bir statü olan içgüveysiye bırakmıştır. Gelin evinin daha zengin olması sebebiyle içgüveysi; damadın gelin evine gelmesi ya da getirilmesi biçiminde edinilen bir statü olup birçok toplumda değişik biçimlerde karşımıza çıkmaktadır (Çilek, 2017). Türklerde, kadın tarafının ailesinde erkek yoksa kadının alacağı kişi, kadın kendinden aşağı seviyede bir konumda olsa da evine iç güveysi olarak gelmeyi kabul eden bir erkek ile evlenebilmektedir (Tezcan, 2000,197).

Hititlerde levirat uygulaması ile yapılan evlilikler, aileyi ve yetim kalan çocukları korumak, aileye ait mal varlığının bölünmesini önlemek için kullanılmaktadır (Yakar, 2007, 61). Levirat uygulamasının, kocanın ailesi tarafından dul kadına sağlanan bir yaşlılık güvencesi ve kural olarak çocuksuz kadınlar ile gerçekleştirilen bir evlilik olduğu bilinmektedir (Brandau ve Schickert, 2018, 91).

Hitit Kanunları §193/ 79 numaralı paragrafta

aa (KUB 29.36 + 29.35 [JCS 16:21]) iv

(2) [ták-ku LÚ- aš MUNUS-na-an har-zi ta LÚ-aš a-k]i DAM-Š[Ú ŠEŠ- ŠU da]-a-i

(3) [ta-an at-ta-aš-ši-iš da-a-i ma-a-an ta-a-a)n-na at-ta-aš-ši-š[a a-ki MUNUS]-na-an-na

(4) [ku-in har-ta DUMU ŠEŠ- ŠU] [da]-a -i

p (KBo 6.26) iii

(40) ták- ku LÚ- iš MUNUS-an har-zi ta LÚ-iš a-ki DAM-ŠÚ

(41) ŠE [Š-Š]U da-a-i ta-an A-BU-ŠU da-a-i

(42) ma-a-an ta-a-an A-BU-ŠU-ia a-ki MUNUS-na-an-na ku-in har-ta

(43) A? ŠEŠ-ŠU da-a-i Ú-UL ha-ra-tar

y, (KUB 29.34) iv

(19) ták-ku LÚ-aš MUNUS- an har-zi ta LÚ-eš a-ki DAM-SÚ [ŠEŠ-ŠÚ da-a-i

ta-an A-BU-ŠU]

(20) *da-a-i ma-a-an da-a-an A-BU-ŠU-ia a-ki MUNUS-na-[an-na ku-in har-ta]*

(21) DUMU ŠEŠ-ŠÚ [*da-a-i*]

Tercüme:

§ 193/79

(40) *Eğer bir adam (karısı olarak) bir kadına sahipse ve adam ölürse, karısını*

(41) *onun (kocanın) erkek kardeşi alır, (o da ölürse) onu babası alır.*

(42) *Eğer sonra onun babası da ölürse, (karısı olarak) sahip olduğu kadını*

(43) *onun erkek kardeşinin oğlu alır, cezaya değer bir eylem değil (dir)*

(Yıldız, 2006, 29; Yıldız, 2021, 215).

Kadının evlendiği eş ölürse, Orta Asur yasalarında da düzenlenmiş olan “*levirat uygulaması*” ile kayınpederi, dul kadını ya istediği oğluna ya da kendisine eş yapabilmektedir (Tosun ve Yalvaç, 1989, 251 vd.).

Hititlerde görülen levirat usulü evlilikler günümüzde, geride kalan eş ve çocuklara daha iyi bakacak, aile bütünlüğünü bozmayacak bir evlilik yaptırılma amacına yönelik genelde ailenin kararı ile gerçekleştirilmektedir (Bağlı ve Sever, 2005). Eski çağın pek çok toplumunda görülen levirat uygulaması Hitit Aile Hukukunda da yerini almıştır (Kılıç ve Duymuş, 2007,88) ve bugün Anadolu’nun birçok yöresinde halen görülüyor olması günümüze kadar geldiğini göstermektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da rastlanılan levirat usulü evlenme, törelerden kaynaklanmakta ve namusu başkasına kaptırmamak esasına dayanmaktadır. Mirasın bölünmesi, öksüz kalan çocukların geleceğinden duyulan endişe bu tarz evliliklere neden olmaktadır (Sezen, 2005, 189).

3.2. İnanç ve Din Kavramları

İnsanoğlunun geçmiş tarihinde, sosyal gelişiminin en ilkel evrelerine ya da geliştirdiği medeniyetin en ileri dönemlerine kadar geriye gidildiğinde, her zaman dini düşüncenin izlerine rastlanmaktadır. Halkların alışkanlıkları, gelenekleri ve görenekleri, metafizik kaygı ve ilkeler ekseninde kurulmuştur. Bu kurama örnek verilecek olursa, dini ayinler ve törenlerin buluşma yerleri özenle inşa edilen mabetler etrafında gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda bütün totemizmler, mitolojiler ve teolojiler bu metafizik kaygının ifadeleri ve ifade edici vasıtalarıdır (Nebi, 2008, 21 vd.). İnanç ve din

kavramları belli başlı ayrımlar içerse de esasen birbirlerini tamamlamaktadırlar. Bu başlıkta inanç ve din kavramlarının tanımlarına değinerek aralarındaki farkı ve bütünlüğü gösterilmeye çalışılmıştır.

İnanç düşünsel bir yargı; bir şeylerden emin olmayı ve ona güven duymayı da içine alan bu anlamda varılan son noktadır (Temren, 1998, 302). İnanç kavramının, kişice ya da toplumca, bir düşüncenin, olgunun, nesnenin veya varlığın gerçek olduğunun kabul edilmesi anlamına geldiği belirtilmektedir. Bu anlam ile insan düşüncesinin din, politika, ahlak gibi çok geniş bir bölümü içine aldığına da değinilmektedir (Boratav, 1984, 7).

Din ise akıl sahiplerini hür iradeleriyle en iyiye, en doğruya, en güzele ulaştıran ilahi bir kanundur (Şentürk ve Yazıcı, 2014, 21). Etimolojik olarak din, Arapça “usul, adalet, tutulan yol, huy” anlamına gelirken, Yunanca’ da korku ile karışık sevgi ve saygı anlamına gelmektedir (Çaycı, 2012, 27 vd.). Akadca-Asurcadan geldikleri kesin olan yüzlerce kelimenin Arapça ve Farsçaya atfedildiği, Türkçedeki etimolojik çalışmaların da bu konuda yetersiz kaldığı belirtilmektedir. Asurlulardan sonra Mezopotamya’da tarih sahnesine çıkan Sami-Araplar ve Sami olmayan İranlılar üzerinde Akadca-Asurcanın ve diğer Sami dillerinin etkileri kaçınılmazdır (Şimşek, 2007, 183). Bu bağlamda din, inanç ve ibadet kuralları sistemi, < **Ar** *din* (< dyn) < **OFa** *dên*, **Ave** *daena*, **İbr/ Aram** *din* <**Akad** *diānum*, daha geç *danu*, hüküm vermek, hükmetmek, yargılamak, muhakeme etmek (**Akad** *dīnu*, *dittum*; *dayyānu*, *dayyantū*, *dayyānūtū*; *madanū*)< **Akad** *dīnu(m)* **Asur** *dēnu(m)*, (hukuki) karar, dava, yargılama, duruşma, davanın görülmesi, muhakeme, hüküm, karar, yargı< **Süm** *DĪ*; *DĪ.KUD* hak, dava, mahkeme, yargıç hakim, hakem, hükmetme, yargılama gibi anlamları karşılamaktadır (Şimşek, 2007, 201).

Din, insanlar ve insanın var olduğuna inandığı tanrılar arasındaki ilişkiler bütünüdür ve din kadar insan hayatının her alanına girmiş başka bir sosyolojik olgu yoktur (Ünal, 2003, 74).

İnanç ve din kavramlarının tanımları doğrultusunda, insanoğlu var olduğu sürece doğada gördükleri bir güce, bir insan gücüne veya mutlak bir yaratıcının varlığına inanmış ve inandığı olgulara belli kurallar doğrultusunda dini bir çerçeve oluşturmuştur. Bu oluşturduğu çerçevede buna bağlı olarak gelişmiş yerel ögeler; bölgesel, zamansal, toplumsal değişiklikler içerse de kültürel etkileşimlerle benzerlikler göstererek günümüze değin varlıklarını devam ettirmişlerdir.

3.2.1. Gök Tanrı İnancı

Geçmişten bugüne gelen inanışlara baktığımızda gök her zaman en önemli noktada yer almıştır. Eski toplumlarda gökyüzü, tanrısal bölge olarak kabul edilmiş, buradaki hareketliliğin de tanrıların gerçekleştirdiği eylemler olduğu düşünülmüştür (Kocapınar, 2020, 464). Hititler her ne kadar 1000 tanrılı halk olarak geçse de, gök onlar için de önemlidir. İlahi adaletin koruyucusu Güneş Tanrısının (Šamaš), ışıklarının göremeyeceği ve giremeyeceği yer yoktur (Ünal, 2003, 99). Hitit tanrılarının adları, belli başlı devlet antlaşmalarının yemin tanrıları listelerinde, dualarda, mitolojik ve tarihi metinlerinde geçmektedir. En başta Göğün Güneş Tanrısı, Arinna Kenti Güneş Tanrıçası, birçok kentin Fırtına Tanrısı, Fırtına Tanrısının boğaları olan Huri ve Šeri gelmektedir (Ünal, a.g.e. 77). Bunların hepsi gökle ilgili tanrılardır.

Çevirisi yapılan Hitit kralının kale kumandanına emirlerini içeren fermana ait metnin içeriğindeki şu sözler yine gök ve gökteki tanrıların önemini göstermektedir: *“Ayrıca tanrılara saygı gösterilsin! Fakat en çok Fırtına Tanrısına saygı duyulsun!”* (Alp, 2005, 80). Eski krallık geleneğine ait bir Hitit duasında; kral tanrılara tapmaya başlarken meshedilen (kâhin) şöyle dua ediyor: *“Labarna-kral işte tanrılara yaransın! Ülke Fırtına Tanrısına (aittir). Gök, yer, askerler, Fırtına Tanrısıdır. Ve Fırtına Tanrısı kral-Labarnayı naip yaptı ve bütün Hatti ülkesini ona verdi. Ve işte kral Labarna bütün ülkeyi elinde tutuyor! Her kim ki kralın bedenine ve sınırına yaklaşırsa Fırtına Tanrısı onu vursun!”* (Ardzinba, 2010, 125; KUB 36, 89, Vs. 49). Bu metinde açık şekilde göğün tanrısı olan Fırtına Tanrısının yerin, göğün her şeyin sahibi olduğu ve yetkiyi insanlara onun verdiği ondan korkulması gerektiği belirtilmiştir.

Hititlerin baş tanrısı, tanrıların kralı olan Fırtına Tanrısı bir gökyüzü tanrısıdır ve onun doğal nitelikleri şimşek ve gök gürültüsüdür. Fırtına tanrısının eşi olan Hatti kökenli Güneş Tanrıçası hem semavi bir tanrıça hem de yer altı tanrıçasıdır. Hititlerde, güneş, ay ve yıldızlar tanrısal varlıklar olarak kabul görmüştür (Martino, 2019, 203 vd.). Birçok tapınım şekli görülse de Hitit Dönemi’nden bu zamana kadar ana tapınım, gökyüzü ve orada gerçekleşen tanrısal olaylar ve bunları gerçekleştirdiği düşünülen Gök-Tanrı’ya olmuştur.

Hititlerde görüldüğü gibi Anadolu toprakları üzerinde yaşamış olan medeniyetlerde de gökyüzü ve Gök-Tanrı inancı o dönemden beri önemini korumaktadır. Eski Türk kollarından Tunguzlar, Samoyedler ve Türk-Tatarların inanışlarında, başka tanrıların varlığı bilinse de en büyük tanrı anlamına gelen Gök-Tanrı inancı, hâkimiyet

göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında Gök-Tanrı en kutsal tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır (Kalafat, 2004, 9). Bu bağlamda Türkler, yerin ve göğün yaratıcısı olan Gök-Tanrıya dualar etmişler ve ona ibadette bulunmuşlardır. Tatarlar da gök kubbeyi yurtları olarak kabul etmişlerdir (Gündüzöz, 2015, 128 vd.). Bu bağlamda gök oldukça önemlidir. Hunlarda, Gök-Tanrı, güneş, ay, yer-su, atalar ve ölümler kültü; farklı kültürlerin tesirleri altında olsa da son devirlerine kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir (İnan, 1986, 7). Eski Türklerde gök insanların yaşantısında oldukça önemli bir unsurdur. Bu sebeple Uygurlara kadar tüm Türk toplumlarının reisleri “Tengri ve Göğün Oğlu” unvanlarını almışlardır (İzgi, 1977, 30).

3.2.2 Dua

Hititçede dua, *arkuwar-*, *mugawar-* (*arkueššar-*, *mukeššar-*, *mukiššar-*, *malteššar-*, Akadca *IKRIBU*, Sumerce *SISKUR* (Ünal, 2016, 687) gibi kelimelerin karşılığı olarak geçmektedir. Dua Hititlilerin, tanrılardan istediklerini yerine getirmesi için veya ihmal ve günahlarıyla kızdırmış oldukları tanrıları yatıştırmada yoğun olarak kullandıkları araçlardan biridir (Ünal, 2003, 99). Hititler kaderlerini tanrılarının yönettiğine, hastalık ve sağlığın onlar tarafından verildiğine inandıklarından dolayı tanrılarını hoşnut etmek için çok sayıda kurban ve bayram törenleri, dua ve adaklarla görevlerini eksiksiz yerine getirmeye çalışmışlardır (Orhun, 2009, 234). Bu duaların; kral, kraliçe ve yüksek rütbeli memurların değişik ve zorlu olaylar karşısındaki samimi duyguları ile korku ve endişelerinin yansıtıldığı yakarılar olduğu belirtilmektedir (Karauguz, 2020, 17). Duayı yapan kişi, neden tanrının huzuruna çıktığını, derdinin ne olduğunu tüm gerekçeleriyle tanrıya anlatmak ve onu ikna etmek zorundadır. Tüm olup bitenleri, yapmış olduğu ihmalleri, işlemiş olduğu suçları, tanrı huzurunda saymak, itiraf etmek ve özür dilemek zorundadır. Yalan söylemesi olanaksızdır çünkü tanrılarının, özellikle ilahi adaletin koruyucusu Güneş Tanrısının (Šamaš), ışıklarının göremeyeceği aynı zamanda giremeyeceği olay ve yer yoktur (Ünal, 2003, 99).

Güneş Tanrıçasına yapılan bir yakarısta:

(CTH 371)

§1 (Öy.1’- 2’)

... Yerin güneş tanrıçasına ve tüm tanrılara kurban sunup [şunları söyler]:

§2 (Öy. 3’- 5’)

Merhamet (eyle ey tanrı)! [], ey [yerin] güneş tanrıçası, kral tek başına size dua

edip duruyor. – Paragraf 2 satır kırıktır- Yere (eğilip) diz çöküp secdeye gidiyor.

§3 (Öy. 6'- 10')

Babası ona iftira (içerikli) kötü şeyler söylerse, sen onu duyma. Annesi ona iftira (içerikli) kötü şeyler söylerse, sen onu duyma. Kız kardeşi ona iftira (içerikli) kötü şeyler söylerse sen onu duyma. Akıabası (ve) dostu ona iftira (içerikli) kötü şeyler söylerse, sen onu duyma (Karauğuz, 2020, 95 vd.).

Bu tablet, ÷lkeye bereket ve iyilik getirmesi için tanrılarından merhamet dileyen yakarışlar; bunun yanında krala iftira edenlere izin verilmemesi hususunda yakarışlar içererek devam etmektedir. Bu bağlamda Hititlerin, tanrıların gazabına uğramaktan korktukları açık şekilde gör÷lmektedir.

Hitit Döneminde olduğu gibi, dua etme, tanrıdan af dileme, insanoğlunun inancı gereği kimi zaman farklı uygulamalar içerse de temelde aynı amacı gütmektedir. Bu bağlamda dua; yakarmak, yalvarmak, tanrıya yakarı, yakarış; ibadet veya yakarma amacıyla okunan dini değeri olan metin gibi anlamlara gelmektedir (TDK, t.y). İslami terim olarak dua, Allah'ın büyüklüğü karşısında insanın aczini ve zayıflığını itiraf etmesi; sevgi ve saygı ile O'nun lütuf, nimet ve yardımını hem bu dünya hem de ahireti için dilemesi, üzerindeki dert, sıkıntı ve belayı gidermesi, günah, hata ve kusurlarını bağışlaması için yalvarıp yakararak ona arz edip niyazda bulunması gibi anlamlara gelmektedir (Karagöz, 2013, 23). Dualar ait oldukları kültürlerde tanrıların ithafen yapılır. Yapılan dualar sonucunda tanrılar dilekleri yerine getiren varlıklardır. Ama bu durumun karşıtı da olabilir. Aynı haklılıkla tanrılar dilekleri reddedebilen varlıklardır (Feuerbach, 2015, 110). İnsanoğlu yüzyıllar boyu inandığı ve tapınım gösterdiği varlıktan; kimi zaman dua ve adakları ile kimi zaman da çeşitli ibadetleri ile tanrılarına yakarıшта bulunup; isteklerini, şükranlarını veya memnuniyetsizliklerini dile getirmişlerdir. Bu anlamda dua, zorluklarla başa çıkmanın fiilen başladığı andır. Birey dua ederek yalnızlık hissine çözüm bulabilmiştir. Aynı zamanda tanrının yardımını isteyerek problemlerini çözebilecek gücü kendinde toplamıştır (Ateş, 2019, 36).

Hitit Döneminden bu yana inanç anlamında, semavi dinlerde de kaderlerimizi yaratıcının yönettiğine, hastalığın, sağlığın, insanoğlunun başına gelen belaların veya hayrın ondan geldiğine inanılmaktadır. Bu inanç doğrultusunda dua ve yakarışlarla, tanrıya adanan kurbanlarla ona karşı görevler yerine getirilmeye çalışılmaktadır. Onun huzurunda işlenen suçlar için af dilenmekte, ondan bir şey istenecek olursa dua ve adaklara başvurulmaktadır. Öte yandan tanrının huzurunda yalan söylemek imkânsızdır. Onun göremeyeceğı olay girmeyeceğı yer yoktur.

Hititler, dualarında ve majik ritüellerinde tanrılardan genellikle, hayat (*huišwatar*), sağlık (*haddulatar-*, *tarrilatar-*), zindelik (*innarawatar-*), uzun yıllar (MU^{HLA} GÍD.DA), sağlık, selamet (*aššul-*), gelişme, bereket, bolluk (*minumar-*), erkek veya kız evlatlar (DUMU^{MEŠ}, DUMU. MUNUS^{MEŠ}), sevgi, şefkat (*aššiyatar-*), sevinç, neşe (*duškaratt-*), ruhun aydınlanması (ZI- *aš lalukkima-*), gözlerin görme gücü (IGI^{HLA}-*waš uškiyawar-*) gibi iyilikler istemişlerdir (Ünal, 1980, 479).

Bu doğrultuda, Hititlerin dualarında tanrıların kendilerine vermesini istedikleri dilekler bugün halen bizlerin de dualarımızda kullandığımız, güzel, sağlıklı, uzun bir hayat, mutlu olmak, bolluk, para, çocuk, sevgi, sağlık, eş, selamet gibi Rab'den talep ettiklerimiz o dönemdekilerle aynı doğrultudadır. İşlerin yolunda gitmediğinde, bir şeyler almak istediğimizde, korktuğumuzda, evlenmek istediğimizde, af dilediğimizde ve benzeri birçok konuda tanrının desteğini alabilmek için dualara başvurulmaktadır.

Hititlerde görülen iftiraya uğramaktan korkulması, yaratıcının gazabından çekinilmesi ve ondan merhamet dilenilmesi, ülkeye bolluk bereket gelmesi gibi konulara ilişkin yaratıcıya yapılan duaların, günümüz semavi dinlerde de uygulandığı bilinmektedir. Hitit Dönemi'nde olduğu gibi, tanrının istemediği hallerde, insanlık için muhakkak tanrının vereceği bir ceza bulunduğu inanılmaktadır. Bu cezanın affı için ona dualarla yakarışlarda bulunularak onun merhamet etmesi istenmektedir. Hitit tabletlerine konu olan, tanrıya dua etme, Güneş Tanrıçasına yapılan yakarışın yer aldığı tablette görüldüğü üzere, yere eğilip diz çöküp secde eder şeklinde de yapılabilmektedir. Semavi dinlerde tanrıya yapılan dualar esnasında secde edilmesi halen devam eden bir uygulamadır.

Hitit Dönemi'nde secde etmek konusuna ve uygulanma şekline şu şekilde değinilmiştir: Hitit dilinde reverans yapmak anlamına gelen *aruwai-* ve *hink-* fiillerinin, biat emek, yere kapanmak, saygıyla eğilmek, secde etmek, ibadet etmek gibi anlamalara geldiği belirtilmiştir. Reverans eylemi Hitit bayram ritüellerinde yapılan törensel bir jesttir. Reverans hareketi, kral, kraliçe, merhemli rahip, Hattililer, silah adamı gibi çeşitli kişiler tarafından yapılmaktadır. Yapılan bu eylem tanrılara, krala, ekmeğe, Hattuşa'nın Tanrılarına, Arinna'nın Güneş Tanrıçasına gibi farklı kişi veya nesnelere yapılmıştır. Fakat bu hareket tanrıya ibadet etmek veya saygı göstermek için yapıldığından günümüzdeki secdeyle birebir olmasa da yakın amaç ile yapılmış olmalıdır (Alparslan, D. M., 2008, 389 vd.).

Hitit vazoları üzerinde yer alan bayram törenleri merasimlerinde bir eliyle kadeh tutan diğer eliyle dua jesti yapan figürler betimlenmiştir. İnandık Vazosu üzerinde yer

alan kutsal evlilik sahnesini de içeren ve bayram kutlamaları sırasında yapılan hazırlıkların yer aldığı sahneler frizler içerisinde betimlenmiştir. Söz konusu eserin 2. frizinde bulunan çapraz ayaklı bir taburede oturan figürün karşısında libasyon yapan bir başka figür bulunmaktadır. Elleri havada olan figürler dua jesti (dua hareketi) yapar pozisyonundadır **(Ek-B-10)**. Dua jesti, Boğazköy- Yazılıkaya A Odası ve B Odasında duvara işlenmiş bir devinim halinde yer alan tanrılarda da görülmektedir **(Ek-B-11)**.

Hititlerdeki dua jesti, tapınaklarda yapılmış olan dualarda, tanrı ve tanrıçalar karşısında yer alan kişinin onlara, saygı gösterir pozisyonunda gerçekleştirildiği bilinmektedir (Karauğuz, 2020, 73). Bu saygı hareketi, tanrı veya tanrıçanın karşısında ayakta dururken, tapınım yapan kişinin, bir elini yüzünün hizasına getirecek şekilde kaldırıp, diğer elini de yumruk yapıp işaret parmağını bir şeye onay verir gibi kullanarak öne doğru hafifçe uzatmak suretiyle de yapılmaktadır **(Ek-B-12/13)**. Dede Korkut Hikâyelerinde geçen Türk beyleri ellerini açıp yüzlerini göğsüne kaldırarak dua etmektedirler (Kalafat, 2004, 20). Günümüzde yapılan bayramlar, mevlitler, şenlikler içerisinde okunan dualar sırasında bir dua jesti olan havada iki yana elini açma işlemi uygulanmaya devam etmektedir.

Hitit kralları insanların kötülüklerinden dolayı tanrı/tanrıların, onlara verdikleri gazapların affettirilmesi için dualar etmişlerdir. Örneğin II. Murşili, ülkesinde kol gezen sinsi bir düşmandan dolayı; çıktığı seferlerde yakaladığı tutsakları ve halkını başka yerlere sürdüğü topraklara yerleştirmiştir. Babasını, kardeşini ve halkını yok eden bu düşman bir salgına dönüşmüştür. Bu salgının, kralın babasının tahta geçebilmek için kardeşi Tuthaliya'yı öldürterek kan dökmesi sonucunda tanrıların gazabı ve intikamı için ülkelerine gönderildiğini düşünmüştür (Brandau ve Schickert, 2018, 199 vd.). Ölümlere neden olan bu veba salgını için tanrılara yakarıшта bulunarak içinde bulunulan durumun düzeltilmesi için dua etmiştir (Alp, 2005, 128). Kral, tanrıların verdiği gazabın insanların kötülüğünden kaynaklandığını ve ülkede baş gösteren kaosu düzeltmek için yine tanrılara yakardığını, hatta bu durum düzeldiğinde onları memnun etmek için kurbanlar adadığını belirtmiştir (Karauğuz, 2020, 121 vd.). İnsanların içindeki kötülüğün, başka bir insana verilen zararın tanrının gazabı ile sonuçlanacağı açık şekilde görülmektedir.

Hitit Dönemi'nde âmin kelimesi ile ilgili halkın önünde yüksek sesle telaffuz edilen satırlar aşağıdaki gibidir:

CTH 376 § 13 ve 377 § 15 te şöyle geçer:

“Kral, kraliçe, prensler ve Hatti ülkesine sonsuza kadar yaşam, sıhhat, zindelik, uzun yıllar ve sevinç ver. Üzümlü, badem ağacını, sığırları, koyunları, keçileri, domuzu,

katırları, eşeği, otağı ve yabani hayvanları ve insanı gelecekte bereket(li bir şekilde) verip dur ve (orada) gelişsinler. Rüzgârlar [] yağmurları getirsin. Hatti ülkesi de gelişsin, zenginleşsin. (Duasının ardından orada) bulunanların tamamı / cemaat: “Öyle olsun/ Âmin” diye bağırır (Karağuz, 2020, 14).

Dua edilip tanrıya yakarış tamamlandıktan sonra; onun kabulü için destekleyici bir bitiriş olan “âmin kelimesi” yeryüzünde yaşamış olan birçok toplumda karşımıza çıkmaktadır. Âmin: Allah kabul etsin anlamında, duaların arasında ve sonunda kullanılır (TDK, t.y). İbranice sadık anlamına gelen kelime; Sadık Tanrı ya da Âmin Tanrısı olarak geçen tanrı için kullanılmıştır.

“Öyle ki, ülkede kim bereket isterse Sadık Tanrı’dan isteyecek; Ülkede kim ant içse, Sadık Tanrı üzerine ant içecek (Yeşeya, 65: 16).

“Öncesizlikten sonsuza dek, İsrail’in tanrısı RAB’be övgüler olsun! Bütün halk “Âmin!” desin. RAB’ be övgüler olsun! (Mezmurlar, 106: 48).

Eski Türklerde din görevlisi olan Şaman’ın yaptığı bir kurban ayininde âmin kelimesine rastlanılır. Kemikleri kırılmadan kurban eti ayrılır ve kazancı adı verilen iki görevli tarafından pişirilir. Et pişirilen bu kazanlara kazancılardan başka kimse yanaşamaz. Sonra şaman (kam) et suyunu alır ve tös’lere efsunlar dualar okuyarak saçı yapar. Yapılan bu duanın her mısraında “çook” diye bağırmaktadır. Bu Sami dinlerinde âmin kelimesi yerine geçmektedir (İnan, 1986, 105).

Malov’un 1915 yılında gözlemlediği bir şaman ayininde: Bakşı (din görevlisi), öncelikle abdest almakta ve ekmek üzerine Arapça bir dua okumaktadır. Orada bulunanlar hep “âmin” diyerek ekmeklerini yemektirler (İnan, 1986, 11). Yakut Şamanlığında ise yapılan ayinlerde ilahiler okunup danslar yapılır. Âmin kelimesi yerine “ayhal” ve “uruy” kelimeleri hep birlikte söylenir (İnan, 1986, 38).

Âmin kelimesi onaylayıcı bir söz olarak Osmanlı Döneminde de kullanılmaktadır. Topluca âmin denilmesine Osmanlı Döneminden bir örnek ise Bed-i Besmele ya da Âmin Alayı olarak geçen eğitim gruplarında görülen bir uygulamadır. Genellikle zengin ailelerin çocuklarının yer aldığı eğitimde, okulu temsil eden bir topluluk ile yapılan törenler sırasında okunan ilahilerin arkasına çocuklar yüksek sesle âmin diye bağırır. Bu nedenle halk arasında onlara Âmin Alayı denilmektedir. Osmanlı Döneminde çocuğun Sübyan Mektebine başlaması için ailelerin isteğiyle tören düzenlenmektedir. Yapılan bu törende çocuk evinden alındıktan sonra musikiyi en iyi bilen ilahicibaşı en başa geçer ve ilahiye gür bir sesle bazen birinci sıranın en sağında bazen yüzünü öğrencilere dönmüş vaziyette arka arkaya yürüyerek söyler. Söylenen ilahinin ilk mısraından sonra öğrenciler

âmin diye bağırır (Üstünipek, M. ve Üstünipek, Ş. 2014, 37 vd.). Bu törenlerin ilk bölümlerinin sonunda çocuğun evinin kapısına dönülür, gülbenk adı verilen topluca bir ağızdan yüksek sesle yapılan dualar okunur ve alay sona erer. Belki de buradaki ilahicibaşı topluluğun en sağında veya yüzü onlara dönmüş vaziyette söylediği ilahiler ile Hitit bayram törenin ve kutsal evlilik sahnesinin işlendiği İnandık Vazosu üzerinde yer alan elindeki sazıyla topluluğa seslenen kişinin Osmanlı'daki yansımasıdır. Hititler, Frigler Helenistik Çağ ve Roma Dönemine dek varlığını sürdürmüş olan ^{LU}GALA görevlisi (kült şarkıcısı, ağıt rahibi), şarkı ya da ilahi söylerken kaydedilmişlerdir (Şahin, 2020, 313). Bu görevlinin de yer aldığı bir metinde şunlar geçmektedir:

KUB 2.5

VI

6 LUGAL MUNUS.LUGAL GUB-aš ^DUTU a-ku-wa-an-zi

7 wa-al-ha-an-zi-iš-ša-an

8 ^{LÚ}.MEŠ GALA SİR ^{RU} ^{LÚ} ALAN.ZU₉ me-ma-i

9 ^{LÚ} pal-wa-tal-la-ašpal-wa-a-iz-zi

10 ^{LÚ} ki-ta-aš hal-za-a-i

KUB 2.5

VI

6 Kral (ve) kraliçe ayakta Güneş Tanrısı (için) içerler.

7 (müzik enstrümanına) vururlar.

8 ilahi okuyan rahipler (ilahi) okur. Soytarı (dua) okur / (şarkı) söyler.

9 palwataalla- haykırır / ünler.

10 kita- adamı çağırır (Karataş, 2007, 45 vd.).

Türk-İslam inanişında, tasdik edici bir söz olarak kullanılan âmin kelimesi her ne kadar Kuran-ı Kerimde geçmese de ettiğimiz dualar ve onların kabulü aynı zamanda dualarımızın desteklenmesi için okunan surelerin sonunda kullanılmaktadır. Bu bağlamda âmin kelimesi duaların kabulü için bir tasdik sözü olarak farklı kültürlerden günümüze değin gelmiştir.

3.2.3. Yağmur Duası

Hitit Dönemi'nde halkın geçim kaynağı, hayvancılık, meyvecilik, madencilik ve tarıma dayalıydı. Yazın kurak ve sıcak geçtiğinden dolayı Anadolu arazilerinin verimi düşüktü ve Hititliler 6 günden fazla süren seremoniler eşliğinde yağmur duası gerçekleştiriyorlardı. Hititçe metinlerde yer alan önemli bayramlardan olan EZEN *hewaš-* “Yağmur Bayramı” ve EZEN *tethešnaš-* “Gök Gürlemesi Bayramı” her yıl düzenli olarak Yağmur’un Fırtına Tanrısı için gerçekleştirilmiştir (Sir Gavaz, 2016a, 573).

Anadolu bereketli ve çok geniş tarım alanlarına sahip değildir. Hava şartlarının olumsuzluğu alınan ürünün kalitesini ve miktarını etkilemektedir. Hitit Döneminde olduğu gibi günümüzde de kuraklık belirli dönemlerde artmakta ve üretimi sıkıntıya sokmaktadır. Dolayısıyla yaşadığımız zaman dilimi içerisinde de sıklıkla yağmur duası uygulamalarına başvurulmaktadır. Yağmur yağması için yapılan bu ritüeller geçmişte Hava/Gök Tanrısına yapılan törenlerle benzer niteliktedir (Sipahi, 2017, 37).

Hava şartlarının Anadolu’da yazları sıcak ve kurak geçmesi, en önemli geçim kaynaklarından biri olan tarım arazilerinin verimi düşük olduğu zamanlarda Hititleri, Mısır ve Mezopotamya gibi komşu ülkelerden tahıl almak durumuna itmiştir. Yağmurlar geciktiği zamanlarda, yağmurun yağması için Hitit Dönemi’nde bir takım seremoniler yapıp dualar edilmiştir. KUB 25.23 numaralı metinde geçen, altı günden fazla süren belli seremoniler içeren bir yağmur duası yer almaktadır. Rahip, Merhemli Rahip, beyler ve hürler gibi üst düzey kişilerin katılımıyla gerçekleştirilen uygulamada tanrı heykeli ile *huwaši-* taşıyı yakın bir araziye götürürler. Burada, kurban ekmeği, bira, pişmiş et gibi yiyecek ve içecekler konulur, parçalanır, kurban edilir. Törene katılanlar da yiyip içerler ve tanrı heykelinin önünde oynarlar. Akşam olunca tanrı heykelini getirip mabetteki yerine koyarlar. Önüne de et, kurban ekmeklerini parçalayıp bira ile beraber koyarlar. En son günde ise şu dua edilmektedir:

“BIBRU kaplarını doldururlar. İçki kadehlerini parçalarlar ve bira dolu bir kabı tamamen yere dökerler ve şu sözü söylerler: Ey benim Fırtına Tanrım! Yağmurları bolca yağdır! Kara toprağın susuzluğunu gider ve (böylece) Fırtına Tanrısının kurban ekmeği çoğalsın!” (Ertem, 2003, 49 vd.).

Hititlerde yağmur duası sırasında kullanılan *huwaši-* taşı gibi Türk kavimlerinde Türk Tanrısının onlara hediye ettiği “yada, cada veya yat” ismi verilen sihirli bir taş ile istenildiği zaman yağmur, kar, dolu yağdırılabilirdi. Bu taş ile ilgili Ali Şir Nevai Fevaid-ül Kibar Divanında şöyle söylemiştir:

“*Yâda taşığa kan tegeç yağın yağkandek ey saki*
Yagar yağmurdek eşkin çün bohur la'lin şerab alüd”.

Bu mısralarda, “yad” kelimesi “yağmur boncuğu” olarak geçmekte ve onun üzerine kurban kanı sürüldüğünde yağmur yağacağı söylenmektedir (İnan, 1986, 160 vd.). Bu mısralardan anlaşılacağı üzere Hititlerde olduğu gibi yağmur törenlerinde kurban kesilmektedir. Yağmur yağdırmak için kullanılan *huwaši*- taşına benzer cada taşı bu törenlerde kullanılmaktadır. Anadolu’da taş yağmur dualarında kullanılan önemli malzemelerden biridir. Yağmur duasının bazı bölgelerde taşın gizli güçleri olduğuna ve kutsallığına inanıldığından bir taşın veya kayanın olduğu yerde yapıldığına değinilmektedir (Özhan, 2018, 266).

Uşak ili, Eşme ilçesine bağlı olan Takmak Köyü’nün geçim kaynağı genel olarak tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Köyde ihtiyaç duyulduğunda yağmurun yağmaması durumunu günahlarla ilişkilendiren köylüler bu durumu ortadan kaldırmak için bir takım ritüeller eşliğinde dualar okurlar. Bu ritüeli yapmadan önce günah sayılan içki içmek, kumar oynamak, eğlence olarak oynanan iskambil, tavla türü oyunları yağmur yağana kadar terk ederler. Hocanın duasını okuması ile ritüele başlanır. Dua bittikten sonra bu töreni ikindi namazına müteakiben cami cemaatinden birkaç kişi ve köy çocuklarından oluşan bir topluluğun *sahraya çıkma* denilen mezarlığın yanındaki harman yerinde toplanması izler. Burada iki rekât istiska (yağmur duası, sözlükte birisinden su istemek anlamındadır (Şentürk ve Yazıcı, 2014, 260) namazı kılınır. İmam günahlardan dolayı tövbe duası ve ardından Kur’an-ı Kerim’den genel sure okur. Dua bittikten sonra herkes ayağa kalkar ve çocuklar mezarlıktan kible yönünde belli bir mesafe koşuktan sonra dönerek bu sefer mezarlığa doğru koşarlar. Bu esnada çocukların elleri yere bakar şekilde “*yerden bereket, gökten bereket, Âmin Allah’ım Âmin*” tekerlemesini söylerler. Çocukların tekerlemesi bitince imam Yağmur Duası ve diğer duaları okuduktan sonra hep beraber Fatıha Duası ile seremoniyi sona erdirir. Dualar bitinceye kadar çocuklar ayakta bekleyenlerin etrafında dönerek *âmin, âmin, âmin Allah’ım âmin* diyerek eşlik ederler. Bu ritüel altı gün böyle devam eder. Yedinci gün ise köye 3 km uzaklıkta bulunan Yunus Dede’nin yatırına ziyarete gidilir ve bu süre içerisinde suya at kafası kemiği ve taş bırakma işlemi yapılır (Kılıç, 2011, 505 vd.). Hitit döneminden bu yana yağmur duasına çıkma altı günden fazla süren seremoniler eşliğinde, bazı nesnelerin veya kişilerin ıslatılması suretiyle geleneksel olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Yapılan yağmur yağdırma ritüelleri toplumların inanç ve geleneksel kültürlerine

göre farklı şekillerde uygulansa da temelinde, topraklara bereketi sağlamak ve yağmur yağdırması için bir takım teknikler uygulayarak, dualar ederek tanrıdan yardım isteme vardır. Uşak ilinde ve Hititlerin yaptığı yağmur ritüellerinde, dönemsel, inançsal ve yöresel farklılıklar içerse de altı günden fazla süren bereket için yağmur istemi içeren seremoniler eşliğinde uygulamalar mevcuttur.

Hititlerde, KILAM bayramında, bir sunağın üzerine ekmek bırakılarak uygulanan bir yağmur töreninde iki çıplak insan bir tekne içerisinde çömelmiş vaziyettedir. Rahip ya da rahibe teknenin etrafında üç kez döner. Onların omuzlarından aşağı bira ya da çeşitli içecekler döker. Boynuza üfleyerek gök gürültüsü sesi çıkarırlar. Kimi zaman da insan yerine bir hayvan ya da bir nesneyi pınara, nehre ya da su dolu bir tekneye batırmışlardır (Sir Gavaz, 2013, 17). Hititlerde KILAM bayramında görülen yağmur yağması için birini yada bir nesneyi ıslatmak inancı, Eski Türklerde Ural Dağlarının doğusunda yaşayan Ulu Katay, Salcıvıt, Barın-Tabın Başkurtlarında birbirlerini suya atmak, birbirlerine su serpmek adeti görülmektedir. İnançları gereği yağmur duası okunduktan sonra imamı suya atmışlar veya birbirlerinin üzerine kovalarla su dökmüşlerdir (İnan, 1986, 164 vd.).

Bunlara benzer bir örnek Anadolu'da Adana yöresinde de görülmektedir. Çömçeli Gelin adı verilen bu törenin değişik versiyonları anlatılsa da temelinde canlı veya cansız bir kukla bebeğin ıslatılması esasına dayanmaktadır. Tören; hazırlık, ev ev dolaşarak yiyecek toplama, toplu halde söylenen türküler ve toplu halde yenilen yemeklerden oluşmaktadır. Akşam ezanından sonra çocuklar, ağaçtan yapılan büyük bir kepçeden (çömçe) gelin yaparlar. Tahta çömçeden yapılan geline ağaçtan kollar yapılır ve üzerine kız çocuğu elbisesi giydirilir. Yapılan bu çömçeli gelini büyük bir çocuk eline alır. Yanında madeni bir kap ve torba taşıyan çocuklarla ev ev gezdirerek yağ ve bulgur toplarlar. Evlerin önünde ise şu türkü söylenir:

Hot bodi bodi
Anan baban neden öldü
Bir kaşıcık sudan öldü
Tarlalar yarık yarık
Çiftçilerin beli bükük
Yerden bereket
Gökten yağmur
Ver Allah'ım ver
Sicim gibi, sulu sulu yağmur.

Ev sahibi kapıyı açınca da:

Çömçeli gelin çöm ister

Bir kaşıcık yağ ister

Yağ verenin oğlu olsun

Bulgur verenin kızı olsun

Ver Allah'ım ver

Sulu sulu yağmur

Başım yağmur ister

Ayağım çamur ister.

Ev sahibi söylenen türküden sonra evinden bir kova veya bir tas suyu çömçe geline ve çocuklara serper sonra onlara yağ ve bulgur verir (Artun, 2010) (**Ek-B-14**).Toplanan yiyecekler hep beraber köy meydanında yenilmektedir. Geçmişten günümüze kadar ulaşmış olan en ilginç geleneklerden biri yağmur dualarıdır. Hitit Döneminde olduğu gibi eşyaların ya da insanların ıslatılmaları suretiyle yağmur yağdırma törenlerinin bir diğer örneğinde, genç kızların başından aşağı testi ve tenekelerle sular dökülmektedir. ıslatılan kızlar arabalarla gezdirilirken, çevrelerindeki kalabalık dinsel şarkılar söylemektedirler:

“Allah versin

Yağmur yağsın

Tarlalar çamur olsun

Tekneler hamur olsun.

Şeklinde söylenen şarkının Anadolu’da çocuk oyunlarında da:

Yağ yağ yağmur

Tarlada çamur

Teknede hamur

Ver Allah'ım ver

Sillice yağmur” şekline dönüştüğü belirtilmiştir (Evliyaoğlu, 1993, 23).

Ankara- Mamak- Ortaköy’de yapılan bir yağmur duası ise şöyle ilerlemektedir: Yağmur duasına çıkılmaya karar verildiğini köy halkına duyurmak üzere birkaç kişi görevlendirilir. Bu kişiler ev ev dolaşıp koyun almak için para toplarlar. Bunun yanında evlerden, bulgur, tereyağı, ekmek toplanır. Yağmur duası, herkes bir arada olsun diye

Cuma, Cumartesi veya Pazar günü yapılır. Kadınlar kurbanı temizler, eti ve bulgur pilavını pişirirler. Çocuklar etraftan 70.000 adet küçük taşlardan toplarlar. Öğle namazından sonra erkekler dağa çıkar. Herkesin abdestli olması gerektiği bu yerde, insanlar ceketini ve şapkasını ters giyer, eller yere dönük şekilde tutulur, başlar yere bakar vaziyette durmaktadır. Hoca Kurandan dualar okur, herkes yüksek sesle “âmin” der. Dua bitince iki rekât namaz kılınır ve taşlar suya atılır. Daha eski uygulamalarda bu köyde at kafasının suya atıldığı bilinmektedir (Demren, 2006, 85) (**Ek-B-15**).

Hititlerde dağ ve tepeler, bayramların kutlandığı, tanrıların kutsandığı önemli kült merkezleridir. “*Zaliyanu Dağı hepsinin arasından birincidir. O Nerik Kentine yağmur getirince*”. Metinde geçen Nerik kenti için yağmur bayramının Zaliyanu Dağı’nda kutlandığına dikkat çekilmektedir (Sir Gavaz, 2016a, 581).

Anadolu’da da Hitit Döneminde olduğu gibi yağmur duasının kabul olması için duanın yapıldığı yer önemlidir ve kutsal olduğuna inanılan değişik yerlerde yağmur duası yapılmaktadır. Dua için dağ gibi yüksek mekânların tercih edilmesinin nedeni Allah’a yakın olma düşüncesi ile alakalıdır (Koby, 2014, 80). Hitit Döneminden günümüze kadar duaların kabul olması için tanrıya yakın olma düşüncesi ile ona yakın olabilecek mekânlarda yapılan sunular, eğlenceler ve dualar bazı dönemsel farklılıklar içerse de halen uygulanmaya devam etmektedir.

3.2.4. Büyü-Ritüel ve Falcılık

Günümüzden binlerce yıl önce yaşamış insanların, korkularını, duygu ve düşüncelerini, sıkıntılarını, gündelik yaşam şekillerini, tüketimlerini veyahut hayattan beklentilerini sorgulamanın çeşitli yollarından biri büyü ve büyüün araçlarıdır. Büyü, kişiyi sadece isteğine ulaşmasını inandırmak için tuhaf hareketler veya anlaşılmaz sözler kullanarak yapılan hareketler toplamı değildir. Aksine büyü yapan kişinin tanrılarla olumlu ilişkilerinin olması, doğayı gözlemleyebilmesi, büyü yaparken her türlü malzemenin özelliğini bilmesi ve bu bilgiyi çeşitli karışımları elde etmek için kullanabilmesi gerekmektedir (Reyhan, 2021, 4).

Ritüel, en genel ifade ile kutsal varlıklara odaklanan, bilinçli ve istekli bir şekilde tekrar yapılan, geleneksel bir şekilde icra edilen, sembolik davranışlar olarak tanımlanmaktadır. Bir davranışın ritüel olarak tanımlanabilmesi için: resmiyet, geleneksellik, değişmezlik, kuralcılık, kutsalın sembolize edilmesi ve performans gibi özellikler içermesi gerektiği vurgulanmaktadır (Cesur, 2020, 21 vd.).

Gelecekte haber verme, kehanet anlamına gelen falcılık terimini, Latince: oraculum, Grekçe: manteion sözcükleri karşılamaktadır. Falcılık, doğa güçleri karşısında kendisini çaresiz hissetse de, kaderine boyun eğmeyen insanoğlunun, yaşam savaşı vermek için ortaya koyduğu azminin bir sonucudur. Falcılık; kader ve kısmet yerine zekâsını, yaratıcılığını, iradesini, teknik olanaklarını ve bilimsel yeteneklerini içgüdüsel yaşam tutkusuyla bağdaştırıp var olma savaşı veren insanoğlunun yarattığı bir pseudo-bilimdir (Ünal, 2019a, 229 vd.).

İnsanoğlu hayatının çeşitli alanlarında kendi veyahut başkasının çıkarına ya da zararına büyü yapmak, gelecekte haber vermek ve bunları bir ritüel eşliğinde yapmak gibi uygulamaları içeren muhtevaları farklı toplumlarda farklı uygulamalarla günümüze değin sürdürmüştür. Anadolu topraklarında büyü yaşamak için, yaşarken bir dileğin gerçekleşmesi ve bunun yanında bir yıkımın önlenmesinde uygulanan bir yöntemdir. Yani o bir kurtuluş aracıdır; amaca ulaştıran bir nesne olduğundan gerekli ve yararlıdır (Eyuboğlu, 2004, 10).

Hititlerin toplumsal ve kültürel yaşamında büyü önemli bir yere sahiptir. Onlar büyü, tanrıları ve doğaüstü güçleri etkilemek için çeşitli majik (büyülü, sihirli) araçlar kullanarak, güçleri kendi yararına, başkalarının zararına döndürmeye yönelik belli kurallar içeren uygulama sistemi olarak tanımlar. Hititlerde büyüün niteliğini, ak (iyi) büyü ve kara (kötü) büyü ortaya koyar (Reyhan, 2003, 111). Büyü yoluyla yapılmak istenilen değişiklik öznenin yararınaysa ak büyü; kötü niyetle olumsuz bir durumu ortaya çıkarmak amaçlanıyorsa yani öznenin zararınaysa kara büyü olarak nitelendirilir (Cesur, 2020, 136). Hastalık, salgın, verimsizlik, aile içi geçimsizlik, askeri başarısızlık gibi her türlü olumsuzluk ya öfkeli tanrılar ya da yapılan kara büyülerden kaynaklanmaktadır. Kara büyüün sonucunda oluşan olumsuzlukları uzaklaştırmak için yapılan uygulamalar da ak büyü olarak geçmektedir (Reyhan, 2021, 20).

Hitit metinlerine göre büyüü icra eden kişiler, yaşlı kadın (^{SAL}ŠU.GI), rahip, büyücü (^{LÜ}AŠIPU), kâhin (^{LÜ}HAL), ebe, tapınak görevlisi kadın, kuş yakalayıcısı falcısı (^{LÜ}MUŠEN.DÜ, ^{LÜ}IGI.MUŠEN), erkek hekim (^{LÜ}AZU), kadın hekim ve hizmetçiler olarak geçmektedir. Ritüeli yapan kim olursa olsun tanrıların yardımı olmadan büyü ritüeli gerçekleşemez (Özeser, 2018, 9; Ünal, 2019a, 234).

Hitit Döneminde olduğu gibi yaşadığımız zaman dilimi içerisinde halen insanlar inandıkları doğrultuda, kendilerini aşan durumlarda büyüye başvurumaktadırlar. Bu büyüler ya kendi hayatlarının iyiliği ya da yolunda gitmesi amacıyla yaptırılırken diğer taraftan dostu veya düşmanı olan kişinin hayatının iyiliği veya kötülüğü için de

yaptırılabilir (Kartopu ve Ünal, 2019, 388 vd.).

Hititlerin büyü ve büyüsel uygulamaların kullanılma sebepleri:

1. İnsanların acısı (baş ağrısı, öksürük, yaralar, kazalar, göz hastalıkları, kötü rüyalar, uykusuzluk, iktidarsızlık, moral bozukluğu, gebelik ve doğumda anormallikler, orduda erkekler arasında ya da sığırlar arasında salgın hastalıklar, yalan yere yemin etme ve ayinsel kirlilik nedeniyle ölüm, kral, kraliçe ya da diğer yönetici hanedanın üyelerinin ölümü, kötülüklerden arınma gibi).
2. İnsanların suçları (yalan yere yemin etme, şiddet, büyü, lanet, ensest ilişki, kız çocuklarının beşikte değiştirilmesi gibi).
3. İnsani duygular ile yapılan faaliyetler (kral ve kraliçenin öfkesi, kralın ölümünün tahmini, ölü ruhlarla danışma, kral, kraliçe, şehirler, tapınaklar, erkekler için arınma ritüelleri, bina ritüelleri, yeni doğmuş bir çocuğa isim verme ritüeli, özel bir bitkiyle bir erkeğin mesh edilmesi gibi).
4. Kişiler arası ilişkiler (aile üyeleri, arkadaşlar arasındaki çekişmeler, astların itaatsizliği gibi).
5. Askeri durumlar (askeri yeminler, askeri zaferlerden sonra yapılan ritüel, askeri yenilgiden sonra yapılan ritüeller gibi).
6. Kült ve dini uygulamalar (tanrıların insanlara öfkelenmesi, Güneş Tanrısına karşı işlenen suçlar, Kara Tanrının rüyada görülmesi, tanrıların çağrılması, çok sayıda yapılan ağız yıkama ritüelleri gibi).
7. Tanrının işareti olan doğal olayları (fırtına, gök gürültüsü, şimşek, depremler, bağların verimsizliği, depremler, çekirge vebası, kuşların gözlemlenmesi gibi).
8. Hayvanların çiftleşmeleri.
9. Diğer durumlarda yapılan ritüeller gibi gerekçelerle ritüeller ve büyüler yapmışlardır (Ünal, 1988, 71-74),

Semavi dinlerde, Hitit Dönemine nazaran günümüzde yapılan büyülerin bazılarının sebepleri farklı olsa da büyüsel uygulamalar yapıldığı görülmektedir. Bunlar, toplumda baş gösteren sağlık, büyü, kötü rüyalar, doğa olayları, askeri zaferler, doğum, ölüm, kişiler arasındaki ilişkileri düzenlemek gibi belli başlı konuları içermektedir.

Günümüzde yapılan büyü ve büyüsel uygulamalar üzerine yer alan bir araştırma

da Kütahya bölgesinde yapılan büyü ve büyüsel uygulamalar konu edilmiştir. İnsanların farklı sebeplerle çeşitli büyüler ve büyüsel uygulamalar (ritüeller) yaptıklarına değinilmiş ve bunlar başlıklar halinde incelemiştir. Bu sebepler şöyle sıralanmıştır:

1. Doğum ile ilgili büyüsel uygulamalar (doğumu kolaylaştırmak, çocuğun düşmesini engellemek, ölmüş çocuklarla ilgili yapılan büyüsel uygulamalar, uyumayan çocuklara yapılan uygulamalar, geç yürüyen çocuklar, konuşamayan çocuklara yapılan uygulamalar).
2. Evlilik ile ilgili büyüsel uygulamalar (kısmet açma, bağlama büyü, bağlama büyüünü çözmek, evlenmek isteyen kişiye yapılan büyüsel uygulamalar, evli çiftlerin arasını açmak veya düzeltmek, kısırlığı gidermek).
3. İnsanların sevgisini kazanmak için yapılan büyüsel uygulamalar.
4. Zararlı hayvanlardan korunmak için yapılan büyüsel uygulamalar.
5. Define ile ilgili büyüsel uygulamalar (defineyi bulmak).
6. Cin çağırma büyü.
7. Uykusuzluk için yapılan büyüsel uygulamalar.
8. Hastalıklar için yapılan büyüsel uygulamalar (psikolojik rahatsızlıklar, iç sıkıntısını giderme, baş ağrısı, bayılan kişiler, siğiller gibi).
9. Dileklerin yerine gelmesi için yapılan büyüsel uygulamalar.
10. Büyülerden korunmak için yapılan büyüsel uygulamalar.
11. Çalınan malın bulunması için yapılan büyüsel uygulamalar.
12. Huzuru sağlamak için yapılan büyüsel uygulamalar.
13. Ruhani varlıkların musallat olmasını engellemek için yapılan büyüsel uygulamalar (Ordu, 2020, 60-132).

Görüldüğü üzere, Hitit Döneminden günümüze kadar büyüün niteliğine göre ak büyü veya kara büyüden faydalanma süregelmiştir. Günümüzde de yapılan büyü uygulamaları kişinin kötülüğüne yönelik ise kara büyü veyahut uygulamanın yapıldığı kişinin hayatına olumlu yönde etki edecekse ak büyü olarak geçmektedir.

İnsanlar kötü olayları, hastalıkları kovuşturmak için büyüye başvurmuş ve sonuçlarına güvenmişlerdir. Hititlerde de büyü yapmak (özellikle kara büyü) ile ilgili uygulamalar yasalarda düzenlenmiştir (§ 44b, 170; bkz. Hoffner, 1997, 53-136). Büyü yapanları bilen ve bildiği halde onu saray kapısına getirmeyen kişilerde onun gibi suçlu sayılmışlardır (Reyhan, 2003, 111 vd.). Günümüz semavi dinlerinde de falcılık ve büyü

yasaklanmıştır. Tivratta yer alan, “*Kanlı et yemeyeceksiniz. Kehanette bulunmayacak, falcılık yapmayacaksınız (Levililer, 19/26), “Büyücü kadını yaşatmayacaksınız (Mısır’dan Çıkış 22/18)* ifadeleri de bunu açık bir şekilde göstermektedir (ayr. bkz. Yeşeya, 47/8-15). İslami inanışta da büyü ve sihir yapmak yasaklanmıştır.

Kötülükleri kovmak, kirliliklerden uzaklaşmak için yapılan büyüsel uygulamalar Hititlerde tapınaklarda değil, bu uygulamalara ihtiyaç duyan şahsın evinde ya da yerleşim yerlerinin dışında bir yerde uygulanmaktadır. Kişiyeye gelen kötülük ve kirlilik, onun başına gelen hastalık ya da talihsizliklerle kendini göstermektedir. Kişinin saflığının bozulması, cinler, hayaletler, büyü, iftira, tanrısal öfke, kirlili nesnelerle temas, tabuların ihlali gibi nedenlerden olabilmektedir (Schwemer, 2019, 223).

Hititlerde büyü yapma ile ilgili aile bireylerinin arasındaki sıkıntıları çözmeye yönelik uygulamalar, Kizzuwatnalı Maštigga’nın yaptığı bir ritüelde görülmektedir. Bu ritüelde amaç kavgalı aile bireylerini barıştırmaya yöneliktir. KBo 39.8 IV. sütunda okunan; “*eğer baba ile oğlu, koca ile karısı ya da erkek kardeş, kız kardeşi ile kavga ederse onları birlikte iken barıştıracam*” ifadesi o dönemlerde kavgalı olan bireyler için büyüsel uygulamaların yapıldığını göstermektedir (Reyhan, 2003, 115).

Hitit Döneminde görüldüğü gibi aile bireyleri arasındaki sıkıntıları çözmeye yönelik uygulamalar günümüzde de mevcuttur. Kütahya’da arası bozulan çiftlere yönelik yapılan büyüsel uygulamalarda, uygulamayı yapan kişi dualar okuyarak onlara doğru üfleemektedir. Yapılan uygulamanın etkili olabilmesi için şahısların evinde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Büyü yapılan yerler silinmekte, evli çift şükür namazı kıldıktan sonra evlerini yedi gün boyunca gül suyu ile temizlemektedirler (Ordu, 2020, 92).

Hitit kralları her konuda temkinli davranıp falcılara danışarak, tanrı iradesini ve tutumunu öğrenmeden yapacakları işlerde önceden bir adım atmamışlardır. Ele geçirilen metinlerde; salgın hastalıkların ne zaman ve nereden çıkacağı, vasa kralların sadık kalıp kalmayacağı, kral ve kraliyet mensuplarının ne zaman öleceği, tanrı öfkesinin işaretleri ve nasıl giderileceği, çalınan eşyaların bulunması, faili meçhul cinayetler, insanların aldatılması, rüyalar, askeri seferlerin zamanının, takip edilecek stratejik yolların ve ayrıntılarının, kışın geçirileceği garnizonların belirlenmesi gibi konular yer almaktadır (Ünal, 2019a, 230 vd.).

Kralın sefere çıkmadan tanrılara başvurduğunu gösterir bir belge de Boğazköy’de ele geçirilmiştir. Bu metinde:

Bo 68/97 Öy. I 14-16

14 *nu-kán* DINGIR^{LUM} A-NA ^DUTU^{ŠI} *la-ah-hi-ya-tar*

15 *ki-e-da-ni* MU-ti ZAG KUR *Ne-ri-ik-ma*

16 *ma-la-a-an har-ti-nu* KIN SIG₅^{RU}

14-15 Ey tanrı kralın bu yıl Nerik sınırına karşı askerî seferini

16 uygun gördünse, talih falı olumlu olsun! (Sir Gavaz, 2012, 64) ifadeleri yer almaktadır.

Osmanlı Döneminde fal, padişah ve çevresinde bulunan devlet adamları ve halk arasında da oldukça yaygındı. Bazı padişahlar bakılan fallara göre seferlere çıkmışlar veya devlet işlerini yürütürken fallardan yararlanmışlardır. Falda çıkan sonucun hayırlı olmasına göre sefer hazırlıklarına başlamışlardır. Asumani Dede'nin baktığı falda Sultan Selim'in Çıldır Zaferini kazanacağını belirtmesi üzerine sefere çıkan padişah savaştan galip olarak ülkesine dönmüştür (Azak, 2020, 65).

Hititlerin kullandıkları bazı fal teknikleri arasında; doğum falı, ay tutulması falı, güneş tutulması falı, yıldız falı, deprem falı, yatak falı, rüya falı, talih falı (KIN), kuş falı (MUŠEN) gibi fallar bulunmaktadır (Ünal, 2019a, 236 vd). İnsanların gaybı merakı günümüze değin devam etmiş ve insanoğlu çeşitli fallar aracılığı ile (kahve falı, su falı, remil atma gibi) bir dileğinin yerine gelip gelmeyeceği, işlerinin yoluna girip girmeyeceği, hamile kalıp kalamayacağını, doğacak çocuğun cinsiyeti gibi sorularına cevaplar aramışlardır. Bu tarz fallarda çerçeve sorunların dayattığı işaretler ve yorumların aksine, serbest çağrışım yoluyla kurgulanan deneyimler yer almaktadır (Gür, 2012, 204).

Hititçe de *šuppa šeš-* temiz, kutsal uyumak anlamına gelmektedir. Hititlerde uygulanan rüya falı, tanrı iradesini önceden öğrenmeye yarayan en önemli faktörlerden biridir. Bu fal uygulandığında bir şey onların rüyasına girer. Rüya vasıtasıyla bir şeyi görür, bir tanrı ona rüyasında kendini gösterir. Ona bir rüya takdim eder, uzatıp verir veya tanrı rüya vasıtasıyla gönderir. Tanrı rüyada bir insanla konuşabilir, ona mesaj iletir veya ondan herhangi bir nesne ya da bir şey yapması istenilebilir. Hititlerde tanrının iradesini önceden öğrenmekte en önemli medyumlardan biri rüyadır. Rüyanın kendiliğinden tezahür etmediği ve acil bir konu araştırılması gerekiyorsa belli şartlar eşliğinde yapıldığı bilinmektedir. Klasik devirlerdeki "tapınak uykusunda" benzer şekilde niyet tutulur, tapınak avlusu veya başka bir sakın olan kutsal alanda inkubasyona (istihare) yatılır ve dilenen mesaja ulaşınca kadar beklenilir (Ünal, 2019b, 247 vd.).

Eskiçağ insanı rüyaların geçmişten ve gelecekte işaretler taşıdığına inanmakta ve doğru bilginin bu işaretlerin yorumlanması ile oluşacağını düşünmektedir. M.S. 2. yy' da batı Anadolu'da yaşamış eskiçağ entelektüellerinden olan Aelius Aristides'in ağır hastalığı için dönemin tedavileri yetersiz kalmış ve Aristides, dönemin şifa tanrısı olan

Asklepios'un tapınağında kalarak, tanrının kendisine gösterdiği rüyalar eşliğinde sağlığını tedavi yoluna gitmiştir. İki yıl Asklepios Tapınağında inzivaya çekilen Aristides'in, tanrının esinleriyle düzenlediği reçetesinde banyo ve beslenme alışkanlıklarının düzenlenmesi vardır. Bazen gündüz aşırı oruç tutması emrediliyor ve besin olarak sadece süt içmesi önerilir. Aristedis'e bir ara beş yıl yıkanmamasını öneren tanrı, kış aylarında nehre veya denize dalmak ve yağmurda ıslanmayı bunun dışında tutmuştur (Kaçar, 2008, 74 vd.).

Hititlerde rüya falında rüyaya yatıp geleceği okumanın varlığı, her ne kadar günümüzde fal ve büyü günah sayılsa da rüya yorumu ve ona göre hareket etme İslami inanışta da mevcuttur: Kral bir gün şöyle dedi: *"Ben rüyamda yedi semiz ineği yedi zayıf ineğin yediğini, bir de yedi yeşil başakla diğer yedi kuru başak görüyorum. Ey ileri gelenler! Eğer siz rüya tabir ediyorsanız, bana bu rüyamı tabir edin!"* karmaşık rüyaların tabirini yapamayan kişiler Yusuf'u hatırlarlar ve onu kralın huzuruna getirirler. Yusuf: *arka arkaya yedi yıl ekeceksiniz, biraz yiyeceğinizden başka biçtiklerinizi başağında bırakınız. Onun ardından yedi kurak yıl geçecek, biraz saklayacağınızın dışında, önce biriktirdiklerinizi yiyip götürecek. Sonra onun arkasından, halkın sıkıntıdan kurtulacağı bir yıl gelecek (elde ettikleri ürünleri) sıkacaklar* (Yusuf, 12/43) ifadesi yer almaktadır.

3.2.5. Beden Kirliliği ve Arınma Ritüeli

"Tanrılar, bir gelip bir kaybolan fenomenlerdir; ister insanın dışında veya içinde, ister kişi olarak ya da etkileriyle veya sadece inanç, tasarım halinde görünsünler, aralarında büyük bir fark olmayan fenomenlerdir; çünkü dinsel şenlik, kurban, yakarış, tanrıların yansımasıdır" (Feuerbach, 2015, 39).

Hititçede, "šiu-" kelimesi "tanrı" anlamına gelmektedir (Klinger, 2019, 99). Hiyeroglif şeklinde yazılan Luwice de tanrı, *maššana-*, çivi yazısı olarak yazılan Luwice'de ise *maššniya-* tanrı anlamına gelmektedir (Demir, 2021, 154). Tanrılar güçlü, ağır varlıklardır ve onlar egemendirler. Doğal veya yaşam alanlarının efendileridirler (Haas, 1994, 299).

Hitit toplumunun dengeleyici gücü dindir. Onlara göre tanrılar yalnızca var olan dünyada değil, onlar gökyüzünde, yeryüzünde, yeraltında kısacası evrenin her yerindedirler. Bir Hititli, doğumundan ölümüne kadar ne işle meşgul olursa olsun hayatta var olduğu müddetçe tanrıların hizmetkârıdır ve tanrılar tarafından kendisine toplumda ne görev verildiyse onu en iyi şekilde yerine getirmekle yükümlüdür. Herkes tanrılara

karşı rolünü eksiksiz yerine getirirse toplumda denge oluşacağına inanılmaktadır (Cesur, 2020, 98).

Günümüz dinlerinin amacı, insanoğlunun bu dünyada ve ölümden sonraki yaşamında mutlu olmasını sağlamaktır. İnsanın yaratılışındaki amacı, yaratana ve yaratıklara karşı sorumlu olduğu görevlerin ne olduğunu din bildirmektedir. Din, iyi ve kötü kavramlarının öğrenilmesini sağlayarak, iyiye ulaşmanın yollarını göstermekte ve inananlar eriştikleri bu yolda mutluluğu bulmaktadırlar (Şentürk ve Yazıcı, 2014, 21).

Her ne kadar Hitit toplumu çok tanrılı bir din inancına sahip olsa da, temelde insanoğlu tanrıya ibadet etme ve yaratılanlara hizmet etmekle yükümlüdür. Tanrı her şeyi, her yeri görür, o her yerdedir. Günümüz semavi dinlerde de insanlar, yeryüzündeki görevlerini icra ederek döngüyü sağlamaktadırlar. Muhakkak ki yaratılan her varlığın bir amacı vardır ve yaratıcı her yerdedir, o her şeyi görmektedir.

Hititler tanrılara tapınma görevlerini yalnızca başkentte bulunan tapınaklarda değil, ülkenin her yerinde gerçekleştirmişlerdir. Onlar, ibadet yerlerinin dışında, dağların tepelerinde, kaynaklarda, mağaralarda, korularda bu görevlerini yerine getirmişlerdir (Klinger, 2019, 104).

Hititlerde ibadetin her yerde yapılabilmesi hususu Eski Türklerde de görülmektedir. Örneğin, Eski Türklerden olan Çuvaş Türklerinde Allah'a (Çuvaş Tengriciliği) yapılan ibadetin her yerde gerçekleştirilebildiği bilinmektedir. Ak Din (Gök Tanrı) inancında mescit olmasa da ibadet için bir ağaç veya bir kaya yeterlidir (Kalafat, 2004, 18 vd.). Tengricilik'te ise kutsal sular, kutsal taşlar, kutsal ağaçlar etrafında ibadet yapılabilir (Kalafat, a.g.e. 53).

İnsanoğlu yaşamının her evresinde inanmaya ihtiyaç duymuştur. Hitit düşüncesine göre her türlü hastalık ve felaket insanın kirlenmesinden kaynaklanmaktadır. Bu kirlilik bedensel olduğu kadar ruhsal da olabilmektedir. Kötü düşünceler, cinayetler, kötü sihir ve büyü gibi nedenler kirlenmeye sebep olmakta, bu da tanrıların gazabıyla sonuçlanmaktadır. Bu felaketlerden kurtulmak için temizlenmek, arınmak gerekmektedir. Hitit dünyasının önemli bir ibadet ve yerleşim yeri olan Ortaköy'de (Şapinuwa) temizlenme işlemi, Şapinuwalı rahiplerce hazırlanan Hurrice yazılmış *itkalzi* adı verilen dini metinleri okumakla gerçekleştirilmektedir (Süel, A. ve Süel, M. 2013, 187). Temizlenme ritüelleriyle alakalı, Boğazköy'de ele geçirilen *itkalzi* metinlerinde yer alan kolofonlarda, kilden yapılmış bu önemli kutsal kitapların, Şapinuwa ülkesindeki orijinalardan çoğaltıldığını belirten bir ibare yer almaktadır. Bu ifadeye dayanarak, su ve su kültü ile ilgili hazırlanmış, ağız temizleme, tövbe etme, bedensel ve ruhsal arınma

ritüelleri Şapinuwa kökenlidir denilebilmektedir (Murat, 2012, 127).

Yapılan arınma ritüellerinde suyun nasıl kullanıldığının ve onun kutsallığının işlendiği bir tabletin çevirisinde; ritüeli gerçekleştiren rahibin kullandığı büyü malzemeleri (kartal, şahin, hüthüt kuşu, ok, bakırdan veya bronzdan bir banyo kabı) ile kurban sahibinin arındırılmasından bahsetmektedirler. Bu metne göre arındırılacak kişi erkek ise yaya vurmakta, kadın ise yayın üzerine elini koymaktadır. Kişi bunu yaptıktan sonra ritüelin efendisi kendini yıkayıp onu yıkamaya gelmektedir. Yıkama işlemi bittikten sonra, rahip çağrılmaktadır. Onların saf su ile yıkanmaları tamamlandıktan sonra bu suyu bronzdan yapılmış boş bir leğene dökmeleri gerekmektedir. Rahip diğer kaplarla beraber onu koyar ve o hiçbir şekilde kirli değildir. Sonra bu suyu başına döker ve başka su dökmeyiz. Gömleğini giyer ve tabureye oturur. Büyü rahibi Hurrice sözler söylemeye başlar (Haas, Salvini, Wegner & Wilhelm, 1984, 90 vd.). Tabletten kırık yerleri olsa da kullanılan büyü malzemeleri ve arındırıcı özelliği ile suyun, kişinin kirliliğinden temizlenmesi hususundaki önemini göstermektedir.

Hitit Döneminde tanrının gazabına uğrama insanın iç kirliliğinden kaynaklanmaktadır. Şamanizm'in etkilerinin görüldüğü eski Türklerde de insanın başına gelen bir felaket iç temizliğe bağlanmaktadır. Dini ayini idare eden kişi olan macaver, yaptığı bir duada kimsenin düşmanına dahi kötülük düşünmemesini, içindeki kini ve nefreti atmalarını söylemekte ve fenalık düşünenin başı felakete bulaşır diye belirtmektedir (Kalafat, 2004, 136). Hitit Dönemi'nde rahiplerce yapılan arınma ritüellerine benzer amaçla Tengricilik inancında su ve ateş ile hasta olan kişilere bakışı bir takım uygulamalar yapmaktadır. Bu bağlamda hasta olan kişiye, dualar okunan su ile banyo yaptırılmaktadır. Bu tedavi süreci için hasta olan kişinin tanrıdan gelen iyiliğe inançlı olması, yedi gün et yememiş, içki içmemiş, sadaka vermiş, fikren temizlik sürecinde olması yani kimse hakkında kötü düşünmemesi, kötü insanlardan uzak durması, kötü işler yapmaması gerekmektedir. Dua safhasında kin ve nefretten arınması gerekmektedir (Kalafat, 2004, 57). Bakışı'nın kişinin içinde olan kötülükten kurtulması için yaptığı bu uygulamada, kişinin başının üzerinde yer alan suyun içerisine kurşun döktüğü bilinmektedir. Bahsedilen ritüellerde görüldüğü gibi kişi, içindeki kötülüklerden, su ve dua ile arındırılırken, bu uygulamalar esnasında bronz kap, kurşun gibi çeşitli araçlar kullanılmaktadır.

Hitit Dönemi'nde görülen beden ve ruh temizliği, inanılan tanrıların nezdinde nasıl önem arz ediyorsa, günümüzde İslam dininin de, dış temizlik gibi iç temizliğe de özen gösterilmesinin emredildiği ve Allah'ın yanında bu durumun önem taşıdığı

bilinmektedir. Yani dışımız gibi kalbimiz ve ruhumuz da temiz olmalıdır. Kalbimizi günahlardan temiz tutmalı, ruhumuzu her türlü kötü duygu ve düşüncelerden arındırmalıyız ki Allah sevgisini kazanalım ve cennete girmeye hakkımız olsun (Şentürk ve Yazıcı, 2014, 89 vd.). Bu bağlamda İslam'ın ilkeleri insanı ve toplumu, maddi ve manevi kirlerden arındırmaya yöneliktir (Polat, 2020, 387). Yani temizlik; beden, kalp ve akılla yapılan amellerin yarısıdır. Özellikle kalp ve akıl temizliği çok önemlidir (Gazali, t.y. 318).

3.2.6. Kurban Törenleri

Tanrılardan korkma, günah-sevap kavramı, tanrılara kurban adama, onlar için yapılan tapınım yerleri gibi ögeler yüzyıllar boyu süregelen inanışlarda değişerek ve birbirini etkileyerek süreklilik göstermiştir. İnsanlar inanışları doğrultusunda, sahip oldukları umut, korku ve sorumluluk duygularıyla, tanrıları memnun etmek, onlara saygılarını sunmak hatta onların korumaları altına girmek adına bir takım eylemleri kendilerine görev edinmişlerdir.

Hititliler, tanrılara karşı olan görevlerini tapınakları ziyaret ederek, kurbanlar sunarak, onlar için ziyafetler düzenleyerek, yapılan törenler ve şenlikler sırasında müzik, dans ve akrobatik hareketlerle tanrıları eğlendirip onlara en taze yiyecek ve içecekleri sunarak yerine getirmişlerdir (Sir Gavaz, 2014, 53). Tanrılar adına yapılan bu şenlikler her yıl belli dönemlerde başkentin yanı sıra yerel merkezlerde de düzenlenmiştir (Klinger, 2019, 99 vd.).

Osmaniye/Karatepe'de bulunan orthostat üzerinde ziyafet sahnesi işlenmiştir. Bu orthostat bir bantla iki alana ayrılmıştır. Yukarıda, kral tahtta oturmaktadır ve önündeki yiyecek dolu masaya uzanırken tasvir edilmiştir. Kralın karşısında ise onu yelpazeyle serinleten ve ona yemek getiren figürler betimlenmiştir. Bantla ayrılan aşağı kısımda kurban sahnesi yer almıştır ve beş erkek figürün ortasında boğanın kesilmeye götürülüşü sahnelenmiştir (**EkB-16**).

Hitit Dönemi eğlence törenlerine benzer şekilde, Hun Türklerinde kağanlar, halkı bir araya toplayarak Tengrilerine şenlikler düzenlemişler ve onlara kurbanlar sunmuşlardır. Bahar aylarında düzenlenen bu şenlikler, sonbaharda tekrar edilmiştir (Kalafat, 2004, 15). Öte yandan Hitit törenlerinin bir parçası olan müzikli eğlenceler, Eski Türk devletlerinde Tengriler için yapılan törenlerde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; Toba Devletinde kadın şamanların kurban törenlerinde ellerinde dümbeleklerle

görünmesi bunu destekler niteliktedir (İnan, 1986, 3).

Birçok kurban çukurunun ortaya çıkarıldığı Şapinuwa kentinde, ele geçirilen tabletlerde Hurrice kurban terimi içeren arınma amaçlı yapılan ritüeller bulunmaktadır. Bu ritüellerde kurban edilen hayvanlar arasında daha çok kuşlar bulunmakta daha az olmak üzere koyun ve kuzular bulunmaktadır. Bu kurbanların da yakılarak ya da kanlarının akıtılması suretiyle libasyon yapıldığı anlaşılmaktadır (bkz. Süel, A. ve Süel, M. 2013, 188).

Şapinuwa'da yakılma suretiyle kurban etme yöntemi, Şamanistlerde şu şekilde ilerlemektedir: Şaman ayini yaptıktan sonra kurbanın boğazı kesilmez; karnı yarılmakta; yüreği çıkarılmakta; derileri ve kemikleri ateşe atılmak suretiyle kurban etme işlemi tamamlanmaktadır (İnan, 1986, 53 vd.).

Hititlerde kurban sunumları daha çok bayram kutlamaları, ayin, büyü, ölü krallar, dualar, kehanetler, yağmur yağdırma ve adaklar sırasında kapı, ocak ve taht önünde bunun yanı sıra en çok tanrı- tanrıça heykelleri ve dikilitaşlar önünde yapılmıştır. Kral ve kraliçe yakalandıkları hastalıklardan kurtulmak için tanrı ve tapınaklara kurban adanmışlar ve kurban sunusu ile kişiler tanrılara yakınlaşmıştır. (Karağuz, 2020, 73 vd.). Bu doğrultu da Türk törelerinde de oldukça önemli olan kurban törenleri, zafer, barış, anlaşma, yağmur için, hastaların iyileşmesi için, gök, yeryüzü, dağ, su, kaynaklar, bayrak, ocak, ağaçlar, taşlar ve kimi zaman putlar için yapılmaktadır. Kurban işlemi kutsal bir yerde yapılmaktadır (Koç, 2008, 25). Hunlar her yıl tanrıya yakın olma düşüncesi ile Gök-Tanrıya yüksek tepelerde kurban kesmişlerdir (İnan, 1986, 48). Geleneksel olarak süre gelmiş kurban anlayışı, İslam'da da insanın Allah'a yaklaşmasına vesile olan bir ibadet olarak görülmüştür (Şentürk ve Yazıcı, 2014, 350).

Hititlerde görülen ölü krallara kurban sunma işlemi, şaman dinini benimsemiş Oğuzlarda da görülmektedir. Yapılan kurgan tipi mezarların önüne dikilen sııklara ölülere sunulan kurbanların derileri, baş ayak ve kuyrukları asılmaktadır (İnan, 1986, 10).

Hitit Dönemi'nde görülen tanrıya sıvı kurbanı uygulaması, Şamanist inancında saçı saçmak ismiyle devam etmektedir. Örneğin bazı Şamanistler, var olduğunu düşündükleri yıldırım tanrısına süt, ayran saçı ederler. Kazak, Kırgız kadınları ilk şimşek çaktığı ve gök gürlediğinde çadır etrafında süt, ayran ve kırmızı dolmuş kapları dolaştırıp saçı törenini yaparlar (İnan, 1986, 30). Şamanizm'de kansız kurban olarak geçen saçı; (libation), yalma (ağaçlara ve şaman davullarına bağlanan bez parçaları), tös=ongon (Tengricilik inancında içinde ruh barındıran cisim), ateşe yağ atma ve şarap serpmeye gibi törenlerdir (İnan, a.g.e. 98).

Hitit Dönemine ait, Malatya-Aslantepe kaya kabartmasında kral, boynuzlu sivri başlığı ve kısa eteği ile elinde kıvrık sopayı tutan hava tanrısına; yerde duran bir kabın içerisine sıvı libasyonu yaparken tasvir edilmektedir. Kralın arkasında ise boğayı (kurbanı) tutan görevli yer almaktadır (**EkB-17**). Tanrı/tanrılara kanlı ve kansız kurban sunumu Hitit Dönemi'nden beri süregelen bir uygulamadır.

Hititlerde çoğunlukla koyun, koç, kuzu, keçi, boğa kurban edilmektedir (Ardzinba, 2010, 86). Günümüzde ise koyun, keçi, sığır ve inek kurban edilmektedir.

Bazı metinlerde adaklarla ilgili olarak ancak ve ancak tanrılar istenilen dilekleri yerine getirdikleri takdirde verildiği yazılmıştır. Örneğin bir metinde Kralın Tanrıça Kataha'ya; Eğer Ankuwa kenti kurtulursa ve tamamen yanmaz ise onun için ağırlığı ne kadar olursa olsun kentin gümüşten bir modelini yaptıracağını, 1 sığır ve 8 koyun adadığını söylediği görülmektedir (Ünal, 2003, 79).

Hititlerdeki kurban inancında olduğu gibi İslamiyet'te de bayramlarda veya istenilen bir dileğin gerçekleşmesinin ardından kurban sunulduğu bilinmektedir. Yani İslam dininde herhangi bir şarta bağlı olmayan, Allah'ın rızasını almak için kesilen kurbanların yanında bir de belli bir şartın olması durumunda sunulan adak kurbanlar bulunmaktadır. Örneğin; hastalara şifa istenirse, çocuğumuz okulu bitirirse, dilediğimiz kimse gelirse, ettiğimiz dualar kabul olursa gibi gerçekleşmiş isteklerimizin sonucunda Allah'a kurban adanmaktadır (Şentürk ve Yazıcı, 2014, 378 vd.) (**EkB-18/19**).

3.2.7. Suyun Önemi- Tapınaklara Temiz Girme (Abdest)

Eski çağlardan bu yana insanlar, suya yakın arazilerde yerleşim yerleri kurmuşlar ve yaşamlarını idame ettirmişlerdir.

Yıkınmak ve abdest sözcüklerinin anlamlarına karşılık gelen sözcüklere bakacak olursak; Hititçede yıkınmak, *arha*, *hapai-*, *arra-*, *arriya-*, *ara-*, *arr-*, *krş* ŠE.NAGA, *warp-* kelimelerine karşılık gelirken (Ünal, 2016, 876), *šuppiyah-* ise arıtmak, temizlemek, yıkamak, yunmak (Ünal, 2016, 493) anlamlarına gelmektedir. Eski Türkçe'de ise yunmak sözcüğü yıkınmak, temizlenmek anlamına gelir. Yunup ise abdest anlamındadır (Karakurt, 2011, 333). Abdest almak için yunup kılmak terimi kullanılmıştır (Karakurt, a.g.e. 18). Abdest, Farsça kökenli bir sözcük olarak kabul görmüş, kelime anlamı ise âb= su ve dest= el manasına gelen sözcükler ile kurulmuş olan âb-ı dest = el suyu anlamına gelen tamlamanın kısaltılmış halidir (Öztekten, 2019, 644). Terim manasıyla abdest, vücudun belli organlarını yıkamak ve mesh etmek suretiyle

yapılan temizliktir (Şentürk ve Yazıcı, 2014, 96).

Su, Hitit toplumunun, sosyal ve dinsel yaşamlarında önemli bir yere sahiptir. İnanç sistemlerine son derece bağlı olan Hititlerde su ve suyun temizliği oldukça önemlidir. Tanrı ve Tanrıçalara yapılan ayinlerde temizlenme aracı olarak kullanılan su, pislikten uzak olmalıdır. Hitit Dönemi'nden sonraki toplumlarda da suyun temizliğinin önemli olduğu görülmektedir. Irmak ve göl gibi doğal su kaynaklarını kutsal kabul eden bozkır halklarına suyun kirletilmemesi ve kullanılması konusunda bazı yasaklar ve kısıtlamaların getirildiği, beslenmede ve temizlikte kullanılan suların temiz tutulmasına dair özen gösterilmesi için bazı hukuki ve dini düzenlemeler yapıldığı belirtilmektedir (Erkoç, 2020, 99 vd.). Bu bağlamda Türkler suyu kutsal saymışlardır (Kütükoğlu, 2020, 217).

İçinde Fırtına Tanrısı Teşup'un da betiminin var olduğu kabul edilen Eflatun Pınar Kaya Anıtının, su kaynağının yanında olması Hitit inanç sitemi içerisinde yer alan su kültü ile açıklanabilmektedir (Şahin, K., 2019, 6) (**Ek-B-20**). Bedenlerinin, yaşadıkları yerlerin, kullandıkları eşyaların temizliğinde kullanılan su, Hititlerde kutsaldır ve buna paralel olarak tapınakların yanına kutsal havuzlar inşa etmişlerdir. Yaşam alanları dışında yer alan tapınakları da kutsal kabul edilen suların yanına inşa edilmişlerdir. Toplumsal ve gündelik gereksinimlere yönelik ise baraj, su toplama havuzu, kanallar ve su anıtları inşa etmişlerdir (Özsoy, 2017, 495 vd.).

Su ve su kültü ile alakalı Hititlerde yapılan itkalzi ritüelleri veya diğer arınma ritüellerinde, ağız temizlemeyi, tövbe etmeyi, bedensel ve ruhsal arınmayı sağlayan ana madde sudur. Her iki dünyada mutlu olmanın, arınmanın, günahlardan kurtulmanın temelinde su vardır (Murat, 2012, 126 vd.). Beden ve ruhun su ile arındığına inanan Hititler, su kaynaklarını, nehirleri ve dereleri kutsallaştırmışlardır (Maner, 2016, 9).

Hititlerde su ve su kaynaklarının kutsallığına, Türklerin inançları doğrultusunda bakacak olursak; Eski Türkler; ırmak, göl, okyanus ve deniz gibi su kütlelerine kutsallık atfetmişler, bunları kontrol eden tanrılar ile ruhlara inanmışlar ve güçlü bir su kültürüne sahip olmuşlardır (Erkoç, 2020, 70). Yine Anadolu topraklarında hüküm sürmüş olan Osmanlı toplumunda da su, oldukça önemli bir yere sahiptir. Çünkü su sağlıklı bir toplum için en gerekli şeydir. İslam inancının suya ve temizliğe verdiği önemin de etkisiyle Osmanlılar, kamu alanlarında hamamlar, çeşmeler, su kemerleri, sarnıçlar gibi ortak kullanıma uygun yapılar inşa etmişlerdir (Üstüner, 2020, 15 vd.).

Bazı Hitit büyü ritüelleri icra edilirken, bu ritüellerde suyun temizleyici bir unsur olarak kullanıldığı bilinmektedir ve uygulamanın, kişiye temiz su serpmek, başının

üzerine su dökmek, onu yıkamak, kişinin ellerini ve gözlerini yıkaması, onun elbiselerinin yıkanması gibi aşamalar içermektedir (Reyhan, 2003, 124 vd.). Kişi böylece bedensel ve ruhsal kirliliğinden arınmış ve tanrının huzuruna temiz çıkmış olur. Bedensel ve ruhsal anlamda temiz olan kişinin, keder, her türlü hastalık, başarısızlık ve dertten kurtulacağına, bunun yanında tanrılar tarafından korunup destekleneceğine inanmaktadırlar (Akdoğan ve Şimşek, 2021, 248). Tanrıların huzuruna çıkabilmek için bedensel yönden temiz olmak ön koşuldur.

Hititlerde yer alan abdest benzeri uygulama İslam dininde alınan abdest ile benzerlik gösterir. Abdest alırken suyun temiz olması, ellerin ve yüzün yıkanması, başa mesh yapılması gibi uygulamalar benzerdir. Öte yandan, dış dünya ile temasta bulunan organlarımızın temizliğini içeren bu uygulama, bu organlarla işlenen günahların bağışlanmasına, Allah'ın huzuruna temiz çıkmak ve ahirette cennete girmemize vesile olmaktadır (Şentürk ve Yazıcı, 2014, 96).

Hitit Dönemi'nde ele alınan bir ritüel metninde, kişinin üzerine serpilen suyun temiz olduğundan ve kıyafetlerinin de temiz suyla yıkanarak arındırıldığından bahsedilir (Murat, 2012, 129). Buna paralel olarak, İslami inanışta da her türlü temizliğin yapılabilmesi ve abdestin alınabilmesi için suyun temiz olması önceliklidir (Şentürk ve Yazıcı, 2014, 93).

Hitit dinindeki yıkanma ve temizlik anlayışının İslamiyet'teki abdest almaya benzediği belirtilir. Temizlik ayinleri ile alakalı personele yönelik KUB 13.3 numaralı metinde, “Bir kul efendisinin huzuruna çıktığında, o yıkanmış ve temiz elbiseler giymiş olmalıdır. Ona yiyecek ve içeceği ancak bu şekilde sunabilir. Efendisini yedirip içirince, onun keyfi yerine gelecek ve onun isteklerine rıza gösterecektir. Eğer o pis ise (beyi ve tanrı) onun isteklerini yerine getirmeyecek, ona yabancı gibi olacaklardır” ifadesi geçmektedir. Bu bağlamda su arındırıcı bir özelliğe sahiptir (Ünal, 2003, 93).

Suyun arındırıcı özelliği, Türklerde yapılan bazı bayramlarda kullanılmıştır. Eski Türklerin, Nevruz sabahı boy abdesti almanın o yıl günahlardan uzak duracağına (Karakurt, 2011, 225) inanmaları, Oğuzların Yılğayak (Navruz) sabahı gün doğarken insanların derelerde, kuyularda, çeşmelerde ellerini yüzlerini yıkamaları, abdest almaları (Karakurt, a.g.e. 328) suyun arındırıcı özelliğini göstermektedir.

Hititlerde arınmış su ile yapılan Ammihatna ritüelinde, sudan sorumlu olan AZU rahibi, yaptığı bir takım sunular karşılığında yerin güneş tanrısından, arınma/ temizlik suyunu talep eder. Tedavi sürecinde daha etkili olabilmesi için hazırlanan bu suyun, arınması, berraklaşması, kutsallaşması amacıyla su üzerinde bir takım uygulamalar

yapılır. Çünkü bu su ile insanın içindeki kirlilik ve hastalıklardan kurtarmak amacıyla kişiye ilaç hazırlanmaktadır (Murat, 2012, 130).

Su ile yapılan ayin yıkanmaları ve arınmalarının amacı yeni insanın veya dünyanın doğuşunu simgesel olarak canlandırmaktır (Eliade, 2005, 256).

Hititlerde arı su ile yıkanıp insanın içindeki kötülüklerden kurtulması inancı bugün halen Giresun- Çepni halkında da uygulanmaktadır. Giresun halkının topluca yaptığı yedi Mayıs günü Aksu Irmağı'nın denizle birleştiği yerde kutsal saydığı su içerisinde kötülüklerden, belalardan, hastalıklardan arınıp kurtulmak için banyo yapmaları gerekmektedir (Kürkan, 2019, 119).

Abdestin önemini gösterir bir başka Hitit metni:

KUB 13.4, Öy. 2 § 10'da tapınak adamları ile ilgili, nöbette dikkatli olmaları gerektiği belirtilir. Akşam zamanında aşağı inmelerini, yemelerini ve içmelerini yaptıktan sonra eğer bir kadın meselesi var ise onun yanında yatmalarını, gün ağardığı zaman derhal yıkanmaları ve tapınağa öyle çıkmaları gerektiği vurgulanmaktadır (Süel, 1985, 51 vd.). Metinden de anlaşılacağı gibi, kutsal mekânlara abdestsiz çıkmak yasaktır. Hatta cinsel ilişkiye girdikten sonra gün doğumunda banyo yapmayan ve tapınağa çağırılan özel misafirlere ve tanrılara pis halde yemek hazırlayan mutfak görevlileri ölüm cezasına çarptırılmışlardır (Bryce, 2020, 123).

İslam inancında Hitit Dönemi'ndeki gibi cinsel ilişkiden sonra gusül abdestinin gerekliliği vurgulanır. Gusül abdesti ağzı, burnu tüm vücudu yıkamaktır (Şentürk ve Yazıcı, 2014,120).

Hititlerde, günümüzde olduğu gibi ibadet edecekleri yerlere girmeden önce temizlik, temiz olmak önem arz etmektedir. Hitit tapınağında kralın yıkanması için banyo odası bulunmaktadır. İç ev denilen yatak odasından banyoya geçilir. Kült görevine başlamadan evvel kral ve kraliçe yıkanır; daha sonra tören giysilerini ve renkli ayakkabılarını giyerler, kulaklarına küpeler takarlardı (Alp, 2005, 44).

İbadet, temizlenmeden icra edilemez. Hititli insanlar, dini vecibelerini yerine getirirken temiz, yıkanmış, bir nevi abdestli olmak zorunda ve tören kıyafetleri ile kült görevlerini yerine getirmelidirler. Yukarıdaki Hitit bayram ritüelinde, kral ve kraliçenin mabedin avlusuna dini yıkanmadan sonra girdiklerinden bahsedilmektedir. İslam dininde de dini görevler yerine getirilmesi için hem dış hem iç temizliğimizin olması oldukça önemlidir. Dini görevlerimizi yerine getirmek için kutsal mekânımıza girmeden yıkanmak veya abdest almak yani beden temizliği olmadan girilmemesi gerekmektedir (Ertem, 2003, 51).

3.3. Kültür ve Kültürel Etkileşim Kavramları

Kültür doğanın yarattıklarına karşılık, insanoğlunun yarattığı her şeydir.

Karl MARX

Kültür kelimesi Latince “Colare”, sürmek, ekip biçmek; “Cultura” ise Türkçedeki ekin anlamını karşılamaktadır. Fransızcada da XVII. yy’ e kadar Culture sözcüğünün aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Etnolog G. Klemm’in ise Cultur sözcüğünü uygarlık ve kültürel evrimin karşılığı olarak kullandığı belirtilmektedir (Güvenç, 1979, 96). Yüzlerce tanımı olan kültür kelimesi Türkçede; tarihi ve toplumsal gelişme süreci içerisinde oluşturulan, tüm maddi ve manevi değerleri yaratmada, bunları gelecek kuşaklara aktarmada kullanılan, insanların doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü olarak tanımlanır (Keleş, 2005, 14).

Kültür, bir toplumun veya bütün toplumların birikimli uygarlığı, belli bir toplumun kendisi, bir dizi sosyal süreçlerin bileşkesi, bir insan ve toplum teorisidir. Bu bağlamda kültürün özellikleri ve ilkelerini şöyle sıralanmaktadır:

1. Kültür öğrenilir,
2. Tarihidir ve süreklidir,
3. Toplumsaldır,
4. İdeal ve idealleştirilmiş kurallar sistemidir,
5. İhtiyaçları karşılayıcı ve doyum sağlayıcıdır,
6. Değişir,
7. Bütünleştiricidir,
8. Bir soyutlamadır (Güvenç, 1979, 95 vd.).

Uygarlık (civilisation) kelimesi, XVI. yy’da kullanılan uygar (civilise), uygarlaştırmak (civiliser) kelimelerinden türetilmiştir. Uygar duruma geçiş anlamındaki modern bir ifadeyi karşılar. Uygarlığın anlamı kabaca barbarlığın zıttıdır. Bu kelime Fransa’da ortaya çıkmıştır ve kültür kelimesine eşlik eden maddi ve manevi değerleri işaret etmektedir. Bu bağlamda bir teknik olan uygarlık, doğa üzerinde belli etkileri olan araçların toplamıdır. Kültür ise uygarlığın aksine normatif ilkeler (kural koyucu), değerler, idealler ve zihniyetlerdir (Braudel, 1995, 27 vd.).

Gelenek kavramına bakacak olursak, yalnızca örf ve adetler bütünü olarak değil;

bu örf ve adetlerin içerisinde bir tarihi-kültürel mirasın bütünsel haliyle bizzat kendisidir (Tatar, 2000,199).

Bunların bir bütününün eseri olan kültürel etkileşim ise, kültür unsurlarının coğrafi bakımdan yer değiştirilerek bir toplumdaki başka bir topluma geçmesi halini karşılayan kültürel yayılma sürecinin doğal bir sonucudur. Birbirinden farklı toplumların sürekli iletişim ve etkileşim içinde bulunmaları sonucu, kültürel öğeler birbirlerini etkileyerek değişime uğrar veya ortak ya da birbirine çok benzeyen kültür unsurlarını ortaya çıkarır (Tavkul, 2007, 26).

Yüzyıllar boyu aynı coğrafya da hüküm sürmüş olan ya da birbirleriyle ticari ilişkiler içerisinde olan toplumlar, kendilerinden önce yaşamış olan insanların maddi, manevi, kültürel öğelerinin tamamını veya bir kısmını özümsemiş ve kültürlerinde yaşatmaya devam etmişlerdir.

*“İnsanlar benzerler, çünkü kültürleri benzer;
İnsanlar benzemezler, çünkü kültürleri farklıdır;
İnsanlar değişirler çünkü kültürleri değişmektedir.”
(Güvenç, 1979).*

Anadolu'nun folklorik yapısının; coğrafi konumu, iklimi, boğazları, toprak ve farklı kültürlerin özelliklerini bünyesinde barındırması, ilk yerleşimden kentleşmeye, görkemli kentleri ve uygarlaşma ilerleyişi gibi unsurlar ele alındığında oldukça zengin ve köklü olduğu görülmektedir. Bu kültür alışverişi öncelikle maddi kültür, sanat, edebiyat, din, tıp, büyücülük, mitoloji, kıyafet, batıl inançlar, kocakarı ilaçları, müzik ve dans gibi konuları kapsamaktadır (Ünal, 2004, 98). Kültürel benzerlikler birebir olabileceği gibi farklılıklar içererek te devamlılık göstermektedir.

3.3.1. Hitit Kültüründe Yer Alan Bazı Semboller ve Günümüze Yansımaları

3.3.1.1. Üçgen Sembolü

Kültürlerarası etkileşim ve iletişimde semboller ve simgeler, oldukça önemli yerlere sahiptirler. Anadolu'da yaşamış kültürler arasında, sembollerin anlam boyutunda, benzerlikleri ve ilişkileri bulunmaktadır. Örneğin; Hititlerde üçgen iyilik anlamına gelmektedir (Alp, 2005, 12). Onlar, iyilik, sağlık, hayat gibi bazı soyut kavramları birtakım nesnelerle somutlaştırmışlar ve ritüellerde de bunları kullanmışlardır (Sir Gavaz, 2020, 178) **(Ek-B-21)**.

Hitit metinlerinde geçen üçgen kelimesinin karşılığı; Sumerce SIG₅ ve Hititçe

aššu-kelimeleri iyilik, sağlık, selamet anlamlarını taşımaktadır.

KUB 5.7 Öy.I

7 I-NA É DÉ.A DÉ.A *aš-šu* ŠU-az har-ta NU.GÁ[L]

“Tanrı EA’nın evinde, Tanrı EA elinde bir iyilik tuttu. Mevcut değil (Sir Gavaz ve Süel, M. 2010, 741).

Metinde soyut bir kavram olan iyilik, elde tutulan bir nesne olan üçgen ile simgelenmektedir. Hitit mühürleri üzerinde krallar iyilik sembolü olan üçgen formu elleri üzerinde tutmaktadırlar. IV. Tudhaliya mühründe kanatlı güneş altında, boynuzlu başlığı, dağ tanrısı eteği, kıvrık ayakkabıları ve elinin üzerinde tuttuğu üçgen simgesi ile kendi adını simgeleyen hiyeroglif yazıtın arasında durmaktadır (Alp, 2003, 33).

Ortaköy, Şapinuwa kazılarında çok sayıda mermer, serpantin, kalker, diyorit, kireç taşı, bazalt granit ve obsidyen gibi malzemelerden üçgen formda yapılmış eserler bulunmuştur. Ayrıca Tokat- Maşathöyük ve Mersin- Gözlükule kazılarında da üçgen objeler ele geçirilmiştir (Sir Gavaz ve Süel, 2010, 738 vd.). Bugün Anadolu Medeniyetleri Müzesinde sergilenen, Boğazköy’de ele geçirilen ve M.Ö. 16.yy’la tarihlenen, 90 cm yüksekliğindeki Fırtına Tanrısının boğaları Hurri ve Şerri’nin alınlarının ortasında üçgen motifi bulunmaktadır (**Ek-B-22**). Tokatta bulunmuş yüksekliği 15.8 cm olan pişmiş toprak bir boğa başının alın kısmı üzerinde yine üçgen motifi bulunmaktadır (**Ek-B-23**). İyiliğin, sağlığın simgesi olan üçgen formları, bazı merkezlerde amulet (nazarlık) olarak kullanılmıştır. Nazarlık halk inancına göre, üzerinde taşıyanın büyüye, hastalıklara ve diğer kötülöklere karşı korumaya veya kurtarmaya hizmet etmektedir. Nazarlığın, Fransızca karşılığı “amulette”, Latince “ameletum”dur. Arapça “hamelet” ise süs için asılmış nesne ifadesini karşılar. Birçok çeşidi bulunan nazarlıklar; taşlar, madenler, parşömenler üzerine yazılmış dualar, çörek otu gibi bitkiler, kaplumbağa kabuğu, kürek kemiği, kurt dişi gibi malzemelerden yapılmışlardır (Koşay, 1956, 86).

Anadolu’da el sanatlarında eşkenar üçgen nazara ilişkin geometrik bir motif olarak kullanılmaktadır. Muska motifi özellikle alevi kültüründe nazara karşı yoğun olarak kullanılmıştır. Bu motifin, keçeden yapılan duvar süslerinde, halı üzerinde yer alan desenler arasında, dokumadan yapılan duvar süslerinde, küpelerde, örölen patikler üzerinde işlendiği görölmüştür (Kayabaşı ve Yanar, 2013, 175).

Üçgen motifi geçmiş, şimdi ve gelecek gibi üç bileşeni temsil edebilir ya da sivri ucu yukarı bakıyorsa erillik ve ateşi; aşağı bakıyorsa dişilik ve suyu veya kozmik (evrende sürekli var olan gözle görölemeyen ancak hissedilebilen) enerjiyi temsil edebilir (Çelikbaş, 2018, 62).

Günümüzde özellikle boğalara takılan üçgen nesnelerin, boğa-üçgen ilişkisinin nazarlık kavramıyla açıklanabileceği belirtilmektedir. Kesin olarak anlamı bilinmese de boğanın alın kısmında görülen üçgenin, boğanın simgelediği güç ve buna bağlı olan iyi olma kavramlarıyla ilgili olabileceğine değinilmektedir (Güneri, 1988, 84, not: 23). Halen içerilerine dualar yazılarak kişiyi koruduğu düşünülen muskaların kullanımı mevcuttur. Bunların bazıları üçgen şeklinde yapılmış ve içerisine dualar yerleştirilmiştir **(Ek-B-24)**.

3.3.1.2. Çift Başlı Kartal ve Kanatlı Güneş Kursu

İkonografik bir öge olan çift başlı kartal betimi, çeşitli yerlerde ve birçok toplumda simgesel veya siyasal tasvir olarak kullanılmıştır. Hitit Dönemi'nde çift başlı kartaldan alınarak oluşturulduğu düşünülen Kanatlı Güneş Kursu ve çift başlı kartal betiminin nerelerde kullanıldığı ve günümüze yansımalarına değinmeye çalışacağız.

Mezopotamya ve Eski Anadolu kültür tarihinde çift başlı kartal, önemli betimler arasında yer almaktadır (Özgan, 2020, 102). Asıl kökeni Sümerler olan çift başlı kartal betiminin en eski motifi Lagaş kentinin simgesi olarak görülmektedir. Suriye kökenli bir mühür üzerinde yer alan çift başlı kartal betimi, aynı dönem Anadolu Grubu damga mühürleri üzerinde, Kültepe, Alişar, Boğazköy, Konya- Karahöyük ve Acemhöyük'te görülmektedir (Erkanal, 1993, 62) **(Ek-B-25)**.

Anadolu'da çift başlı kartal betimi Erken Hitit Çağından bu yana görülmektedir. Bu betim, Güneş Tanrısı ile ilgilidir ve Hititlerdeki iki kanatlı güneş tasviri muhtemelen çift başlı ve iki kanatlı kartaldan alınmıştır. Yazılıkaya A Galerisinde, erkek ve kadın tanrıların karşılaşma sahnesinde görülen Teşup ve Hepat'ın hemen arka tarafında altta çift başlı, çift kanatlı kartal tasviri yer almaktadır **(Ek-B-26)**. Alacahöyük'te kapı sfenksinin alt kısmında da çift başlı kartal betimi görülmektedir **(Ek-B-27)**. (Alp, 2005, 24 vd.).

Kazak bayrağı üzerinde sırtında güneş taşıyan bir kartal figürü bulunmaktadır (Karakurt, 2011, 85). Kazakistan'ın resmi bayrağı 4 Kasım 1992 yılında Niyazbekov tarafından tasarlanmış ve kabul görmüştür. Bayrak üzerinde yer alan altın renkli güneş, bereketin ve huzurun; güneş simgesinin altında kanatlarını açmış olarak betimlenen bozkır kartalı ise özgürlük ve bağımsızlığın simgesidir (Ertürk, 2017, 154 vd.) **(Ek-B-28)**. Hititlerdeki kanatlı güneş kursu tasvirinin, belki de evrimleşerek, Kazak halkının bayrağında görülen kanatları arasında güneş bulunan kartal betimi ile benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Hitit krallarına, güneşim diye hitap edilmektedir. Güneşim sözcüğü, Hititçe metinlerde ^DUTU^{SI}, Akadca ise *ŠAMŠI* olarak geçer. Bu sözün günümüzde majeste sözcüğünü karşıladığı ve Hitit krallarının armalarında hiyeroglif ile yazılmış isimlerinin, çoğunlukla kanatlı güneşin altında yer aldığı belirtilmektedir (Alp, 2003, 16). Kral mühürlerinde hiyeroglif ile yazılan kral adları kanatlı güneş simgesinin altında görülmektedir. Šuppiluliuma, II. Muršili, II. Muwatalli, Hattušili, IV. Tudhaliya gibi kralların mühürleri üzerinde verilen kanatlı güneşin altında yer alan büyük kral veya büyük kraliçe simgeleri ile kralların hiyeroglif şeklinde adları yer almaktadır. Bu mühürler üzerindeki yazı tarzını, kalitesi bakımından Osmanlı dönemi Türk hat ustalarının yaptığı padişah tuğraları ile karşılaştırılmıştır (Alp, 2003, 33) **(Ek-B-29/30/31)**. Hitit kral armalarının bulunduğu konum doğrultusunda, Hitit eserlerinde görülen kanatlı güneş kursunun hem simgesel hem de kralın simgesi olduğundan siyasal bir boyutu olduğu belirtilmektedir. “Güneş ve Kral” arasındaki uyum “Tapma ve Siyasal” arasındaki uyuma denktir (Bağana, 1967, 165 vd.). Eski Türklerde kartal kültüyle ilgili geleneklere bakıldığında ise bu kuş, güneş ve Gök-Tanrının simgesi sayılmıştır (İnan, 1986, 46). Türk kültüründe de efsanevi bir betim olması dışında hanedan arması bunun yanında hükümlerlik sembolü olarak ta kullanılmıştır (Karakurt, 2011, 99). Türk kavimlerinin bazılarında da kartala, güneş kuşu denilmiştir (Karakurt, a.g.e. 175).

Eski Türklerde kartal tasvirine değinecek olursak, Moğollarda Bürgüd kelimesinin Kartal Tanrı anlamına geldiği bilinmektedir. Kartal güneşin sembolüdür. Yeniden doğuşu, ölümsüzlüğü, sonsuz yaşamı ve güneşin doğuşunu simgelemektedir. İlk Şamanları yeryüzüne getiren kartallar, Şamanlara bu dünyadaki görevlerinde eşlik etmektedirler. Yağmur yağdırabilme özelliğine sahip olan kartal, bolluğu, bereketi simgelemektedir (Karakurt, 2011, 85).

Oğuzhan’ın oğlu olan Ay Han’ın simgesi kartaldır ve kartal hükümlerliği simgelemektedir (Karakurt, a.g.e. 54). Gök-Tanrının simgesi olarak görülen çift başlı kartal betiminin, Altay ve Sibirya Bölgesinde şehirlerin yanına dikilen uzun bir sırığın üzerine yerleştirildiği görülmektedir. Yakut Türklerinde göğün direği olarak nitelendirilen bu sırık, göğe kadar uzanmaktadır. Gökyüzünde Tanrının kudret ve kuvvetini temsil eden çift başlı büyük kartala kadar uzanmaktadır (Ögel, 2014, 650).

Hititlerdeki çift başlı kartalın siyasi yönü ile bağlantılı olarak, Ömer Hayyam’ın Nevrûzname adlı eserinde geçen “*Kartalın büyüklüğü, asalet ve temizliği, hal ve hareketleri, padişahlara benzer. Eskiler, et ile beslenen hayvanların padişahı kartal; ot ile beslenenlerin padişahı at, erimeyen cevherlerin padişahı inci ve eriyen cevherlerin*

padişahı ise altındır. Kartal bunun için sıradan insanlardan çok padişahlara özeldir” (Göksu, 2016, 124) ifadesi kartalın yine siyasal bir öge olarak kullanıldığının göstergesi niteliğindedir.

Asalet, kudret, gücün simgesi olarak görülen kartallar geçmiş dönemlerden bu yana bazı farklı özellikler içerse de kullanılmaya devam etmiştir. Örneğin, Arnavutluk bayrağı üzerinde, Türk Polis Teşkilatı Amblemi üzerinde yine çift başlı kartal betimi bulunmaktadır. Kartalın çift başlı tasvir edilmesi, belki de her şeyi gördüğünün, gözünden hiç bir şey kaçmadığının ve her iki dünyaya da gidebildiğinin kanıtı olabilir (Karakurt, 2011, 134).

3.3.1.3. Geyik - Boğa Tasviri

Hitit Dönemi tasvirli sanat eserleri üzerinde çokça betimlenmiş olan geyik betimi yalnızca av hayvanı olarak değil; Hitit tanrılarında Kırkların Koruyucu Tanrısı olan ^DLAMMA’ nın simgesi olarak da kullanılmıştır (Sir Gavaz, 2016a, 86). Çorum yakınlarında Yeniköy’de bulunan bir kabartma üzerinde betimlenmiş olan ^DLAMMA geyik üzerinde ayakta durmakta, bir elinde ucu kıvrık asa diğer elinde kartal tutmakta, kısa eteği ve konik başlığı ile tasvir edilmektedir (**Ek-B-32**). Geyik üzerinde duran tanrının betimlendiği bir diğer eser olan geyik ritonu, özel günlerde tanrılara sıvı libasyonu yapmak için kullanılmıştır. Ritonun geyik biçimli yapılmış olması, üzerindeki betimlenen sahnede görüldüğü üzere simgesi geyik olan tanrıya adandığını göstermektedir. Bu sahnede, dini bir tören tasvir edilmektedir. Yine ^DLAMMA geyik üzerinde durmakta ve bir elinde kıvrık asası diğer elinde kartalı ile betimlenmektedir (Alp, 2003, 8 vd.) (**Ek-B-33/34**).

Şamanizm’in etkilerinin görüldüğü İslamiyet’i kabul eden Türklerde “Geyikli Baba” adı verilen dervişlerin Hitit Dönemi’nde tasvir edilen ^DLAMMA ile benzerlikler gösterdiğini söyleyebiliriz. Bu derviş, kafasında geyik boynuzlarının bulunduğu bir şapka takmakta ve bir geyiğe binmektedir. Bunlar bir lider gibi peşlerine taktıkları Türkleri topraklarına yerleştirmişlerdir (Ögel, 2014, 34).

Diğer yandan geyik boynuzunun, ahır ve ambar kapılarının üst eşiklerine ayrıca Safranbolu evlerinin dış duvarlarına ve ocak başlarına takılarak bir çeşit koruyucu faktör olarak kullanıldığı görülmektedir. Anadolu’da Geyikli Baba Türbeleri bulunmakta ve bu türbelerde geyik boynuzunun asılı olduğu görülmektedir (Kalafat, 2004, 41 vd.) (**Ek-B-35**).

Eski Türk gruplarından olan Tölöslerin kutsal hayvanlarının geyik olduğu bilinmektedir. Hititlerde görülen kırların koruyucu tanrısı gibi, Altay mitolojisine göre o bozkırın sahibi, kahramanın koruyucusudur. Bu güneş geyiği temizlik ve tanrısallık simgesidir, Tölös kabilesince kutsaldır (Kalafat, 2004, 109) (**EkB-36/37**).

Hitit sanatında tasvir edilen boğa, onlarda en büyük tanrı olan gök tanrısının simgesidir. Alacahöyük kral mezarlarında ele geçirilen, çift boğa boynuzu üzerinde yer alan hayvan heykelciğinin etrafını, çelenkten çıkan ışınlar çevirmektedir ve bunlar dünyanın görünüşünü aynı zamanda güneşi simgelemektedir (**EkB-38**). Hitit Dönemi'nde ele geçirilen bu kral âlemleri çift boğa boynuzu üzerinde taşınmaktadır. Bu duruma paralel olarak, Türk masalları anlatılırken “*dünya bir öküzün boynuzları üzerinde durur ve öküz başını salladığında deprem olur*” ifadesi geçmektedir (Akurgal, 2005, 23 vd.). Tengricilik inancında yeryüzü dümdüzdür ve boğanın boynuzları üzerinde durmaktadır (Kalafat, 2004, 58).

Geç Hitit Dönemi kaya kabartmalarının yer aldığı, Karatepe kuzey kapısında boğaların dövüştüğü bir sahne betimlenmiştir. Lotus çiçeği üzerinde duran iki boğanın, boynuzları birbirine geçmiş şekilde görülmektedir. Boğaların baş kısımlarının arasında üçgen ya da dağ simgeleyen bir figür yer almaktadır. Bu dövüş sahnesi, öncesinde de müzikli eğlence sahnesi bulunmaktadır. Boğaların üzerinde durduğu zeminin çiçekler içinde olması ve başlarının ortasında yer alan üçgen simgesi, buranın dağlık veya yeşillik bir yer olduğunu; eğlence sahnelerinin de betimlenmiş olması Anadolu’da yapılan boğa güreşi festivallerinin öncüllerini temsil ediyor olabileceğini göstermektedir. Anadolu’da halen boğa dövüşleri yapılmaya devam etmektedir. Artvin ilinde, boğa güreşi festivalleri, ilçe ve köylerde özel alanlar hazırlanarak, ilkbahar veya yaz mevsimi başında düzenlenmektedir. Bu şenliklerde insanlar hem sosyalleşme hem de ticaret yapma fırsatı bulmaktadırlar (Mercan, Yücel ve Sanal 2020, 320 vd.). Bu festivaller yaylada yeşillik alanlarda müzikli eğlenceler eşliğinde yapılmaktadır.

3.3.2. Müzik ve Dans

Folklorik öğeler sözlüdür ve geleneğe bağlıdır. Folklorun içerisinde incelenen bütün öğeler genellikle sözlü iletişim ortamında kişiden kişiye, nesilden nesile aktarılır. Buna, adetler, taklit ve gösteriler, danslar, oyunlar, saz çalmak, türkü söylemek, el sanatları ve yemek kültürü gibi konular dâhil olmuştur. Folklor ürünleri belli bir geleneğe bağlıdır ve bu onlara bir form kazanmalarını, bu form yapıları içerisinde kendilerini

devam ettirme imkânı sağlamıştır (Ekmekçioğlu, Bekâr ve Kaplan, 2001,10).

Bu bağlamda folklorik bir öge olan müzik, geçmişten bugüne değin pek çok yerde kullanılmıştır. Resmi törenlerde, seremonilerde, hatta cenaze törenlerinde bile karşımıza çıkmaktadır. Müzik doğası gereği bir topluluğun, sosyal, kültürel, dini, politik ve ekonomik sistemine tabidir (Emerit, 2013, 3).

Hititler, müziği tanrılar ve insanları mutlu etmenin yanı sıra, yaşamlarının pek çok anına eşlik eden ve ruhlarını doyurmayı amaçlayan bir araç olarak kullanmışlardır. Müziği en çok kullandıkları yer bayram törenleri olmuştur. Tanrılar için düzenledikleri törenlerde, tüm müzik aletlerinin icra edildiği, şarkı ve ilahilerin söylendiği, dansların ve gösterilerin de müzik eşliğinde gerçekleştiği kaydedilmiştir. Kullandıkları müzik aletleri ise vurmali çalgılar, üflemeli çalgılar ve telli çalgılar olarak kategorize edilmiştir (Şahin, 2020, 27 vd.) **(Ek-B-39)**.

İçinde bulunduğumuz yüzyılda halk çalgıları, Hitit Dönemine benzer olarak, Tezeneli Sazlar, Nefesli Sazlar, Yaylı Sazlar ve Vurmali Sazlar olmak üzere dörde ayrılır. Kendi içlerinde çeşitlenir ve kullanım amaçları değişmektedir (Ekmekçioğlu, Bekâr ve Kaplan, 2001, 63 vd.).

Farklı kültürlerin bir arada yaşamasıyla oluşan zengin mozaikle beraber günümüze harmanlanarak gelen ve günümüzde Hitit Dönemi'nden aşina olduğumuz birçok müzik aleti halen kullanılmaktadır. Hitit Dönemi kabartmalı eserler üzerinde dönemin çalgı aletlerinin günümüze kadar kullanılarak gelmiştir (Sazlar, defler, çalparalar, zurnalar, lir gibi). Hitit Dönemi eserlerinden, Hüseyindede de ele geçirilen vazo üzerinde, elinde saz çalan figürün karşısında betimlenmiş olan kadın figürü elinde tuttuğu zilleri çalmaktadır. **(Ek-B-40)**. Yumruk biçiminde törensel bir içki kabı olan Boston Ritonu üzerinde ise ellerinde lir ve çalpara bulunan figürler betimlenmiştir **(Ek-B-41)**. Geç Hitit Dönemi eserlerinden olan Zincirli kaya kabartmasında yine ellerinde lirleri ve tefleri bulunan çalgıcılar tasvir edilmiştir **(Ek-B-42)**.

Hititlerin kullandıkları müzik aletleri günümüzde halen kullanılmaktadır. Hititlerde müziğin dini ayinlerin bir parçası olduğunu kanıtlayan yeterince belge bulunmaktadır. Fakat dini ayinler ve tanrılarla olan ilişkiler, günlük yaşantı ve insan ilişkilerinin bir aynası olduğundan, müzik eserleri aslında sadece tanrılar için bestelenmemiştir. Hititlerin müzik eserleri Eski Anadolu Halk Müziğinin bizzat kendisidir (Ünal, 2004, 100).

Hititlerin dini ayinlerinde müziği kullanmaları ve kullandıkları müzik aletleri eski Türklerde, şamanların yaptığı dini ayinlerde de saz çalınması şeklinde görülmeye devam

etmektedir. Halen bugün Kırgız Kazak bakışları ayinlerde kopuz kullanmaktadırlar. İslamiyet'ten sonra Şamanizm etkisinde kalan Oğuzlar onların geleneklerini devam ettirmişler ve kopuz kullanımına devam etmişlerdir. Dede Korkut, hikâyelerinde kopuzu ile meydana çıkmaktadır. Ad verirken, dua ederken kopuz çalmaktadır. Doğu Türkistan'da bulunan Müslüman kamlar def (dap) ve dombak (davul) kullanmaktadırlar. Bakışların kimisi de ravap (rübap) denilen üç telli sazları ayinlerde kullanmışlardır (İnan, 1986, 93 vd.) **(Ek-B-43)**.

Hitit dönemdeki müziğin Anadolu kökenli olduğunun bir diğer kanıtı ise, Neolitik Dönemlerden beri müziği ve dansı tanıyan Anadolu'da ele geçirilen Hitit metinlerinde adı geçen birçok müzik aletinin, yerli Anadolu dilleri ve Hatti kökenli olmasıdır (Ünal, 2004, 101). Ele geçirilen metinler dışında, Hitit kabartmalı eserlerindeki sahnelerde kullanılan betimlerde açık bir şekilde o dönemde kullanılan müzik aletlerinin günümüzde kullanılanlarla benzerliğini göstermektedir.

Osmaniye- Karatepe'de ele geçirilen bir kabartmada lir çalan ve aynı sahne içerisinde ağzına bir kayışla bağlı şekilde çift borulu bir flütü çalan kişi betimlenmiştir. Flütü üflemek için güçlü bir nefese sahip olmak gereklidir ve bugün Anadolu'da zurna, klarnet, kaval ve flüt çalanların karşılaştıkları zorluklar o dönemde de mevcuttur. Avurdun şişmesini önlemek, dudaklarda meydana gelen sarkmalara ve deformasyona meydan vermemek, daha iyi üfleyebilmek en önemlisi de ağız içinde biriken havayı iyi kontrol edebilmek için flütü çalan kişi, phorbeia adı verilen bant ile ağız ve ağız içi yanlarını baskılamak adına onu bir şeritle sarmıştır (Ünal, 2004, 102) **(Ek-B-44)**.

Phorbeia kullanımı ile ilgili Yunan Tanrılarında Athena'ya ait bir mitte şöyle geçmektedir: Athena bir gün aulos (nefesli, çift kamışlı flüt) çalarken suda yansımaları görür. Şişen yanaklarının kendisini çirkinleştirdiğini fark eder. Adak ve tapınma törenlerinde kullanılan aulosu çalarken verdiği görüntüyü engellemek aynı zamanda yanağının zorlanmasını önlemek için phorbeia adı verilen kayışı kullanmışlardır (Celasin, 2007, 76). Yunan Dönemine ait bir keramik parçası üzerinde aulos çalan kişinin, onu sabitlemek için phorbeia taktığı görülmektedir **(Ek-B-45)**. Frig Dönemine ait Anadolu Medeniyetleri Müzesinde bulunan Kybele heykelinin yanındaki, ellerinde lir ve flüt olan iki tasvirden, flüt çalanda yine phorbeia takılı olduğu görülmektedir **(Ek-B-46)**. Hitit Döneminde flüt çalanların taktığı bu bandın kullanımı günümüze kadar aynı mantıkla devam etmiştir.

Anadolu'nun uygarlık zincirinde dans ve müziğin en ayrıntılı şekilde organize edildiği ve görselleştirildiği dönem Hitit Çağı'dır. Hitit Dönemi eserlerinden devam

edecek olursak filolojik olarak metinlerde karşılıkları olan tanımlamaları mevcut olsa da Hitit Kabartmalı Vazoları üzerinde işlenen sahneler, müzik ve dans konusuna görsel destek açısından oldukça önem arz etmektedir. Kabartmalı vazolar üzerinde, lir, zil ve saz oldukça sık betimlenmiştir (Sipahi, 2019, 74). Hititçe metinlerde GIS ağaç ya da bu malzemeden yapılan, pek çok müzik aleti geçmektedir (Şahin, 2020, 201). ^{GIS}TIBULA saz anlamına gelmektedir (Ünal, 2004, 111). Alacahöyük duvar kabartmaları ve İnandık, Bitik, Hüseyindede, Alishar kabartmalı vazolarında betimlenen sazlar yerel farklılıklar göstermektedir. Örneğin; Alacahöyük duvar kabartması, Alishar ve Boğazköy kabartmalı vazolarında yer alan sazların saplarından, aşağı doğru bir püskül sarmaktadır. İnandık ve Hüseyindede kabartmalı vazolarındaki sazlarda sarkan püskül görülmemektedir (**Ek-B-47/48/49**). Saz, günümüze değin kullanılmaya devam etmiş ve bugün de çeşitli tipleriyle törenlerin, ağıtların ve kutlamaların bir parçası haline gelmiştir (Sipahi, 2019, 77 vd.) (**Ek-B-50**).

Hitit tasvirli sanat eserlerinde yaygın olarak kullanılan sazın Uygurlarda; onların günlük yaşantıları içerisinde müzik ve sazlarından ayrılmadıkları, saza benzer iki türlü çalgı aletlerinin bulunduğu, kırlara gezintiler düzenleyip uzak yerlere giderken bile müzik aletlerini yanlarından ayırmadıkları bilinmektedir (Ögel, 1988, 129).

Dans dünyanın her yerinde çeşitli biçimlerde varlığını sürdürmüştür. Tarih içinde esasen dinsel ve toplumsal işlevlere hizmet etmiştir. Tarih öncesi çağlardan bu yana, ses ve hareketleri aracılığıyla insanlar, öfke, tutku, sevinç, endişe gibi duygularını ve enerjilerini dışa aktarmışlardır. Dansın amacı sosyologlara göre, toplumsal bütünlüğü korumak ve birlikte güç toplamaktır. Bireyler, savaşa ya da ava gitmeden önce, ruhsal açıdan kendilerini hazırlamak ve güçlü hissetmek adına törensel danslar yapmışlardır (Ekmekçioğlu, Bekâr ve Kaplan, 2001, 15 vd.).

Hitit kabartmalı vazo betimlemelerinde sıkça gördüğümüz sahnelerden biri de, dans sahneleridir. Vazolar üzerindeki figürler kimi zaman tek, kimi zaman ise toplu halde halay benzeri oyun sahneleri ile karşımıza çıkmaktadırlar. Hüseyindede kazılarında ele geçirilen bir vazoda müzik ve dansın esasını oluşturduğu bir tören yapılmaktadır. Elele tutuşmuş durumda dans edenler, bugünkü Anadolu'da icra edilen halay benzeri bir dans sergilemektedirler (**Ek-B-51/52**), (Yıldırım, 2013, 236).

Hititlerde görülen halay benzeri oyun, Türk ve Altay halk kültüründe, ilkel biçimli adıyla allı, yallı ya da alay olarak bilinmektedir ve bu bir tören dansıdır. Halayda el ele tutuşup halka yapılması, yaşamın enerjisini, döngüsünü, dayanışmasını, hareketi, durup devam etmeyi ve ritmi içerir. Halay bir KUT alma ritüeli =KUTLAMA tabirinin

etimolojik kökenidir (Macit, t.y). Halay esnasında; köyün, mahallenin dansçıları, özel kıyafetler değil; kendi günlük veya düğünlük kıyafetlerini giymektedirler (Altun, 2019, 11).

Bu bağlamda, Anadolu kültürünün vazgeçilmez bir parçası olan halay, Orta Anadolu'da ise davul zurna çalınarak oynanan bir halka oyunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kalabalık insan topluluğu anlamına gelen Alay'dan geldiği düşünülen Halay, ölçülü hareketlerle neşe ve coşkunluk ifadesi taşıyan bir oyundur. Anadolu'da halaylar, düğün, nişan, kına gecesi, dini ya da resmi bayramlar sırasında düzenlenen törenler, askere uğurlama gibi toplu halde yapılan etkinliklerde oynanmaktadır (Ekmekçioğlu, Bekar ve Kaplan, 2001, 28 vd.). Halay benzeri oyunun Hitit kabartmalı vazolarında da kutlamalar sırasında icra edildiği görülmektedir.

Günümüz Anadolu folklorik öğelerinin, aslında ne kadar uzun bir sürece dayandığını gösteren diğer bir örnek ise, Hüseyinde kazılarında bulunan kabartmalı bir vazo parçasında ellerini havaya kaldırmış, parmaklarını şıkırdatarak müzik eşliğinde oynayan bir kadın betimlemesidir (**Ek-B-53/54**). Uzun elbiseli belinde kemeri ile betimlenen kadın dansçı, arkasında saz çalan bir erkek müzisyen ve karşısında zil çalan bir kadın müzisyen arasında coşkulu bir şekilde müziğe ayak uydurmaktadır (Yıldırım, 2001, 3 vd). Günümüz düğünlerinde çiftetelli olarak adlandırdığımız oyun bu vazo parçasındaki kabartmada yer alan kadın dansçı gibi icra edilmeye devam etmektedir.

3.3.3. Giyim-Kuşam

Kültürler arası etkileşimlerle günümüze kadar gelen giyim-kuşam alanına değinecek olursak; Hitit Dönemi ve günümüz halk oyunlarında kullanılan kıyafetler ve ayakkabılar benzerlikler göstermektedir. Hüseyinde küçük vazosunda zil ve saz eşliğinde oynayan kadınlar cepheden tasvir edilmiş ve bugün de Anadolu'nun bazı yörelerinde folklor dansçılarının giymiş olduğu, baş giysileri başlarından bellerine kadar uzanan, belleri üzerinde püsküller ile süslü ön eteği olan bir kıyafet giymişlerdir (Sipahi, 2019,82). Eskiden Anadolu insanının giydiği bu kıyafetler ve bugün de folklor dansçılarının kullandığı kıyafetlerle benzerlik göstermektedir.

Kemer kullanımı Hitit eserlerinde betimlenen kral, tanrı, karışık mitolojik varlıklar, savaşçı, kadınlar gibi birçok figürde karşımıza çıkmaktadır. Zincirli kaya kabartmalarında kemerlerin düz, sıralı dizilmiş ip şeklinde olan çeşitleri bulunmakta; bunlar beli sıkarak vücut hatlarını daha belirgin hale getirmektedir. Kemer kullanımı ve

çeşitleri günümüzde de oldukça yaygındır.

Anadolu'da halk oyunları giyim sisteminde en önemli parçayı kaftanlar oluşturmaktadır. Kaftanların altına, gömlek, üç etek entari, hırka, şalvar gibi parçalar giyilmekte, vücuda sarılan kemer ya da kuşaklar, fonksiyonel olarak vücudu dik tutma, soğuktan koruma, silah, kese, tütünlük gibi günlük eşyaları taşınması için kullanılmaktadır. Kadın kemerlerinde ise kumaş, deri, değerli madenler ve taşlar aksesuar olarak kullanılmıştır. Ayağın korunması için de, deri ve keçe kullanılarak çizme-çorap ikilisinin çeşitleri yapılmıştır. İklim değişikliğine bağlı olarak, kalın kürklü deriden, ince keçe derisine kadar çeşitleri kullanılmıştır. Bunların yanı sıra, dizlik, çarık, dolak, çorap, tozluk, terlik, nalın gibi türlerin de kullanıldığı bilinmektedir (Ekmekçioğlu, Bekâr ve Kaplan, 2001, 78 vd.) **(Ek-B-55/56)**.

Hitit kıyafetlerinin ve başlıklarının günümüze olan benzerliği ile ilgili Hitit İmparatorluk Çağında, tanrı başlıklarının sivri külah şeklinde olduğu ve ayaklarında uçları yukarı doğru kıvrık şekilde çarık benzeri ayakkabıları bulunduğu görülmektedir. Hitit dönemindeki kullanılan bu aksesuarlar, günümüz kültür varlıklarımızdan Karagözün, boynuzlu sivri külahlı başlığı ve ayağındaki çarık benzeri ayakkabısı ile benzerliği dikkat çekicidir **(Ek-B-57)**. Bugün ise hala halk oyunları kıyafetleri altında çarık şeklinde ayakkabılar giyilmektedir (Ertem, 2003, 54).

Bu bağlamda günümüze kadar gelmiş olan, Adana Kumruluköy'de ele geçirilen Hitit Dönemine ait bir içki kabına değinilerek; önemli bir tespitte bulunulmuştur. Başında konik başlığı ile betimlenen figürün üzerinde, belinde süslü bir kemer, altta şalvar, ayaklarında kıvrık ayakkabıları ile bir erkeğe ait olduğunu, elinde küçük bir saz taşıdığını ve bugünkü Adanalı kıyafetinden pek bir farkı olmadığı belirtilmiştir (Türkoğlu, 2002, 36) **(Ek-B-58)**.

3.3.4. Bahar Şenlikleri ve Nevruz

Hitit kralları belirli bayramlar sırasında Hattuša ve çevresindeki şehirlere kült gezileri gerçekleştirmişlerdir. Bu geziler ülkenin bereketi, felakete uğramaması, tanrıların ihmal edilmemesi gibi konulara yöneliktir. Bu kral gezilerinden, AN.TAH.ŞUM^{SAR} ve *nuntariyašha*- şenliklerinde, kralın yorumlarına bakılarak; iki amaçla yapıldığı öne sürülmektedir. Bunlar:

1. Bu gezilerde kralın dış tehlikelere karşı bir nevi savunma hattı çizmekte

olduğu,

2. Yaptığı bu gezilerle kralın, evrende bulunan güçlerin hareketini tekrarlamakta, yeni mevsimin doğuşunu temsil etmekte ve böylece ülkenin bereketini sağlamakta olduğudur (Ardzinba, 2010, 126).

Kral ülke arazisi olan evrenin modelidir ve kralın bedeni güneş ile özdeşleştirilmiştir. Dolayısıyla kral, onun işlevini yaparak evrensel güçlerin dolaşımını ve mevsimlerin değişmesini sağlamaktadır (Ardzinba, a.g.e. 34).

Hitit Dönemi'nde bahar aylarında kutlanan bayramlar ülkedeki kuraklığın gitmesi ve buna bağlı olarak doğanın canlanması, yeşermesi, bunun yanında ülkeye bereket, bolluk ve refah gelmesi açısından önemlidir. Bu inanış ve bu yönde yapılmış olan kutlamalar ve törenlerde icra edilen uygulamalar günümüze kadar yaşamış olan topluluklarda değişiklikler olsa da, baharın gelişini sevinçle karşılama, bolluğun ve bereketin artması için yapılmaya devam etmiştir.

Hititler bu bayram törenlerinden biri olan *purulliya*- bayramında; bolluğun, bereketin, yenilenmenin ve doğanın canlanmasının yaşandığı ilkbaharın gelişini kutlamaktadırlar. Bazı araştırmacılar bu bayramın Yeni Yıl Bayramı olarak kutlanıldığını düşünse de II. Murşili'nin yıllıklarında bu bayramda, ilkbaharın gelişinin kutlandığı belirtilmiştir. Bu metinde, ilkbahar olduğunda büyük bir bayram olan *purulliya*-bayramının Hatti ve Zippalanda şehirlerinin Fırtına Tanrıları için ayrıca Hattuša'da *hešti*-evinde Tanrıça Lelvani için kutlanıldığı belirtilmektedir (Sir Gavaz, 2012, 73 vd.).

Hitit ülkesinin zenginlik ve refah içinde olması için kutlanan *purulliya*-Bayramının anlatımını konu alan bir tablette:

KBo 2.5 Ay. III

- 38 *ma-ah-ha-an-ma ha-mi-eš-ha-an-za ki-ša-at*
- 39 *nu EZEN pu-u-ru-li-ia-aš ku-it GAL-in [EZEN-an]*
- 40 *A-NA^DU^{URU}Ha-at-ti Ú A-NA^DU^{URU}Zi-ip-pa [-la-an-da]*
- 41 *i-ia-nu-un I-NA^Éhe-eš-ti-ma A-NA^DLi-el-ua[-ni]*
- 42 *^{EZEN}pu-ru-li-ia-aš GAL-in EZEN-an Ú-UL i-ia-nu-un*

“Tercümesi:

- 38 İlkbahar olduğu zaman
 39 büyük [bayram] (olan) purulliyaş bayramını
 40 Hatti şehrinin Fırtına Tanrısı ve Zippalanda şehrinin Fırtına Tanrısı için
 41 kutladım. hešti- evinde ise Tanrıça Lelvani için
 42 büyük bayram (olan) purulliyaş bayramını kutlamadım (Sir Gavaz, 2012, 74 vd.)”.

Eskiyapar’da bulunan bazı vazoların, Eski Hitit Çağı’nda yaşanmış olabilecek kuraklıkla ilgili kültürel bir misyonu olmalıdır ve bu kuraklık döneminde *purulliyaş-Bayramı* büyük önem taşımaktadır (Sipahi, 2014, 28).

Hititlerde bereketi ve zenginliği simgeleyen *purulliyaş-Bayramı*’nın bahar zamanı kutlanması ve yeni yıl olarak görülmesi, Eski Türklerde yılbaşının baharın gelişi ile başladığı inancına benzemektedir. Bahar doğanın canlanmasını ve bereketini simgelemektedir. Senenin ilk gök gürlemeleri baharın gelişinin habercisi olmakta ve birçok Türk, yaşını bahar ayına göre hesap etmektedir. 20’li yaşını söylemek için yirmi yeşil gördüm ifadesini kullanmaktadırlar. Bu yirmi defa doğanın yeşillenmesini ve baharı gördüğü anlamına gelmektedir. Hitit tasvirli sanat eserleri üzerinde görülen törenlerde olduğu gibi Türklerde de kutladıkları bahar bayramlarında, kurban törenleri, at yarışları ve şarkılar söylenmesi gelenekseldir (Ögel, 1971, 150 vd.).

Hititlerde, bir diğer bahar festivali 38 gün süren AN.TAH.ŠUM^{SAR} Festivalidir. Hititler diğer sıradan günlerde, tanrılar, doğa ve insanlarla kötü bir ilişkiye sahip olabilmektedirler. Fakat AN.TAH.ŠUM^{SAR} Festivali Döneminde bu ilişkiler daha uyumlu bir hal almaktadır (Jiang, 2014, 371). AN.TAH.ŠUM^{SAR} Festivalinde yer alan GUD (boğa), UDU (koyun), SILÁ (kuzu), ANŞE. KUR. RA^{MEŞ} (atlar), AN.TAH.ŠUM^{SAR} (bitki), diğer nesneler ve mallar, her çeşit ekmek, tahıl ambarı, kaplar, mızrak, asa, taht, fırın gibi canlı- cansız maddeler insanın tanrı ve doğa ile iletişim kurmasına ortam hazırlamaktadır (Jiang, a.g.e. 377).

AN.TAH.ŠUM^{SAR} Bayramına adını veren zambakgillerden soğanlı bir bitki olan AN.TAH.ŠUM^{SAR} bitkisinin, safran, çiğdem, crocus olabileceği düşünülmektedir (Sir Gavaz, 2014, 56) ve bitkinin ilk çiçeği açtığında bu bayram kutlanmaktadır (Sir Gavaz, 2012, 92 vd.). Nisan ayına tekabül eden, karlar eriyip, ilk baharın müjdecisi çiğdem

çiçekleri açmaya başladığında kutlanan AN.TAH.ŞUM^{SAR} Bayramına ait bir metinde; yapılan şöenler, yenilen kurban etleri, çalınan müzikler, söylenen şarkılar ve o anki eğlence ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmektedir (Ünal, 2003, 95 vd.).

Bahar bayramıyla ilintili olarak, Bereket Tanrısı Telepinu'nun dönüşünü Hititler, kurbanlar ve sunularla kutlamışlardır (Ökse, 2006, 54). Hititler, yaptıkları merasimleri ziyafetler, müzik ve dans, teatral ve akrobatik gösteriler, geçit törenleri yarışmalar, kurban ve sunu eşliğinde gerçekleştirmektedirler (Sir Gavaz, 2014, 62). Alacahöyük güney kapısı orthostatlarında bir bayram töreni betimlenmektedir. Bu sahnelerde, sazıyla müziği icra eden sanatçı, hokkabazlık gösterisi yapan figürler, dua jesti yapan figürler, kurbanların götürülme sahnesi, kral ve kraliçenin hava tanrısının simgesi olan boğa önünde tapınım sahnesi gibi kabartmalar görülmektedir (**Ek-B-59**).

Hitit takviminde yıl, çiçeklerin açtığı bahar mevsiminde başlamaktadır (Erginöz, 2008, 209). Türklerde kutlanan baharın gelişini simgeleyen Nevruz'un bahar ve bereketi, yeni yıl ve yılın başlangıcını çağrıştırdığını ifade edilmektedir. Türklerin kültürünün, su ve kutsal arınmayı, yenilenmeyi, baharın bolluk ve bereketi hatta üremeyi temsil etmesi gibi öğelerle yüklü olması, geleneksel ve toprağa bağlı sosyal grupların törenler ile bunu kutlamasına vesile olmaktadır (Artun, 2010, 3). Türk mitolojisinde İlkbahar Bayramının esas anlamı, ölüp dirilen doğanın simgesi oluşudur. Eski Türklerin atalar kültürüyle bağlantılı olan Yeni Gün Bayramı, bugünkü adıyla Nevruz, yeniden doğuşun ve dirilişin simgesidir. İnsanlar, her yıl yaptıkları ritüeller ve şöenlerle, bu bayramla yeni bir başlangıcın simgelendiğini ve yıpranan dünyanın yenilendiğini düşünmüşlerdir. Türk kültüründe bu simgesel bayram, birlik, beraberlik, bereket, sevgi ve dayanışma düşüncesini pekiştirmiştir (Bayat, 2008, 140).

Hititlerin ilkbaharda kutladıkları bayramlardan diğerleri *tethešnaš* ve *hewaš* bayramlarıdır. Bunlar yağmur ve gök gürlemesi bayramlarıdır. Bu mevsimde hayvanlar çoğalmakta, mevsimlik ürünler ekilmekte, sığır ve koyun sürüleri çayirlara çıkarılmakta, insanların birçoğu yaylalara gitmektedir. İnsanlar doğanın kendilerine sundukları nimetleri yemeye başlamadan tanrılarına hazırlayıp şükranlarını sunmaktadırlar (Sir Gavaz, 2012, 22).

Öte yandan günümüzde yine baharla ilgili çok eski bir gelenek olan Hızır geleneği, halkımız arasında birçok tören ve inanmalara vesile olmuştur. Bu törenler baharın girmesiyle başlar ve bahar mevsimi içerisinde devam eder. Hızır, halk arasında hayat suyu (âbı hayat) içerek ölmezliğe erişmiş özellikle bahar aylarında insanlar arasında dolaşarak; darda kalan ve başı sıkışanlara yardım ve iyiliklerde bulunan, doğanın

yenilenmesini sağlayan, bolluk, bereket, sıhhat bahşeden tanrı nazarında bir ulu veya nebi olarak bilinmektedir. Hızır Arapçada, yeşillik veya yeşillenme anlamına gelmektedir. Hızır baharın ve baharla vücut bulan taze hayatın sembolüdür (Güngör, 1956, 56 vd.). Gagauzlar, 6 Mayıs'ı (R. 23 Nisan), Hıdrellez günü olarak kutlarlar. Bu bayram gençlik ve çiçek bayramıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hitit Dönemi'nde kutlanan AN.TAH.ŞUM^{SAR} bayramı da çiğdem çiçekleri açtığında kutlanılmaktadır. Kışın sıkıntılı ve kara günlerinden sonra, hayat dolu yeşil olan bahar mevsimine kavuşmanın sevinci olarak kutlanmaktadır. Hitit Döneminde görülen bayram kutlamalarında kesilen kurbanlar, günümüzde kutlanan Hıdrellez Bayramında ilkbaharın ilk kuzusunun kurban edilmesi ile devam eden bir gelenektir (Güngör, 1956, 60). Hıdrellez zamanında uygulanan adetler bolluk, mal, mülk, talih, kısmet, uğur, sağlık, şifa, mucize, keramet, bereket gibi isteklere yöneliktir (Turan, 2008, 94).

Hıdrellez günü kadın, erkek, büyük, küçük tüm halk tercihen beyaz elbise giymekte; gün doğmadan önce yeşil ve bol sulu kırlara gidip eğlenmektedirler. Hızır'ın gezdiği yeşil yerlerde dolanarak, her derde deva olduğu düşünülen çeşitli bitkiler (kırk çeşit) toplanmakta; salıncaklar kurulmakta, oyunlar oynanmakta, türküler söylenmekte ve baharın ilk kuzusu kesilerek yenilmektedir (Güngör, 1956, 61). Öte yandan nevrüz günü, eski eşyalar suya atılır, nevrüz sabahı akarsularda yıkanılır, taze su içilir, evlerdeki kaplarda dolu olan sular dökülür ve yenisi doldurulur; bu su kültüne bağlı suyun iyileştirici ve tazeleyici gücü olduğunu gösterir. Nevruz günü yakılan ateşten atlamak ise hastalıklardan arınıp, o yıl hastalanmayacağı inancı, ateş kültüne bağlı ateşin arındırıcı ve iyileştirici yönü ile ilgilidir (Artun, 2010, 4).

3.3.5. Ekmek Yapımı ve Çeşitleri

Ekmek öğütülen buğdayın un olması ve bu unun su ile karıştırılmasından elde edilen temel bir yiyecektir. Hititlerde daha çok borç senetleri ve masraf listelerinde adı geçen ekmek ifadesi (Sipahi, 2017, 37), Hitit metinlerinde genellikle NINDA = zuwa- (Ünal, 2016, 693) ile geçmektedir. Akadca ise *akulu* ya da *aklu* olarak yazıldığı görülmektedir. (Öz, 2014, 40).

Türklerde ise ekmek sözcüğü, Eski Türkçe 'de "etmek", bazı bölgelerde "ötmek" şeklinde söylenmiştir. Osmanlıcada "etmek" olarak yazıldığı "ekmek" şeklinde telaffuz edildiği bilinmektedir (Ögel, 1978, 36). Farsça "nan", bazı Türk yörelerinde de çörek olarak ifade edilmektedir (Baykara, 2001, 101).

Hitit Dönemi'nde ekmek temel gıdalardan biridir ve birçok çeşidi yapılmıştır.

Hitit Dönemi'nden bu yana ekmeğin çeşitleri ve onun temel gıda olarak kullanılmasının devamlılık arz ettiği görülmektedir. İçerisine koyulan malzemelere göre isimlendiren ekmekler; tahıl türüne, un kalınlığına, kabartma maddesine (maya ya da ekşi hamur), tatlı ya da tuzlu olmasına, şekli, rengi, boyutu, iç malzemesi, baharatı veya süslemesi gibi özelliklere göre yazılı kaynaklarda ekmek için en az 146 farklı tanım kullanıldığı görülmektedir. Ekmek; kaba buğday, kızıl buğday, normal buğday, arpa, çavdar ya da nohut unundan hazırlanmıştır. Bunların dışında Hitit metinlerinde geçen ^{NINDA}*parapri-* isimli bir ekmeğin fasulye unundan yapıldığı belirtilmektedir (Hoffner, 1974, 175). Kimi zaman hazırlanan unun içerisine tuz, kimyon, çörek otu, kişniş ve bal gibi malzemeler koyulmuş, kimi zamanda zeytinyağı, erimiş yağ, tereyağı ya da iç yağı kullanılan malzemeler arasında yer almıştır. Yapılan tatlı ekmeklerde, kuru üzüm, fındık, ceviz, kuru erik ve kuru meyveler de kullanıldığı bilinmektedir. Büyük somun ekmekler, ayçörekleri, küçük ekmekçikler, mayalı, tatlı gözleme ve ballı çörekler de pişirilen ekmek çeşitleri arasındadır (Brandau ve Schickert, 2018, 82 vd.).

Hititlerde de ekmekler yapıldığı malzemeye göre; NINDA.GIBIL “taze ekmek”, NINDA.KUR₄.RA “kalın ekmek, kurban ekmeği”, NINDA.SIG “ince ekmek, yufka”, NINDA.KU₇ “tatlı ekmek”, NINDA.Í.E.DÉ.A “yağlı ekmek”, NINDA.LAL “ballı ekmek”, NINDA.KASKAL “yolculuk ekmeği”, NINDA.ARMANI “hilal biçimli ekmekler” gibi çeşitlendirilmektedir (Alp, 2005, 47).

Yukarıda sayılan ekmeklerden kurban ekmeğine örnek olarak, Eskiypar kazısında ele geçirilmiş olan pişmiş topraktan yapılmış, fincan biçimindeki kült kabı içerisinde yer alan disk başlıklı tanrıça bereketin simgesi olarak göğsünü tutar vaziyette oturtulmuş, karşısında bir maşrapa ve sunak/ masa üzerinde kurban ekmeği apliance edilmiştir (**Ek-B-60**).

Hitit Dönemi'nde olduğu gibi Türklerde de kullanılan un bakımından, içerisine konulan malzemeler açısından, şekli, rengi, boyutu, pişiriliş yöntemi, kabartma maddesi gibi özelliklere göre ekmekler isimlendirilmişlerdir. Un bakımından bakılacak olursa; arpa, buğday, çavdar, yulaf ayrıca bezelye, fasulye, kestane, süpürge darısı, ekşi mayalı ve patates unundan ekmekler yapılmaktadır (Ünsal, 2021, 123). Türklerde kullanılan buğdaylardan yapılan ekmelerde, iyi elenmiş buğday unundan yapılanlara “ak ekmek ya da has ekmek ”denilmektedir. Arpa veya darı unundan yapılanlara “kara ekmek” denilmektedir. Bu ekmekler bazen etli pide şeklinde hazırlanıp içerisine yağ ve şeker konulmaktadır (Ögel, 1978, 39 vd.). Bazen bayram günlerinde yağ, baharat ve kokulu otlar eklenerek ekmekler yapılmıştır. Eklenen maddeler arasında, tuz, kimyon, çörek otu,

rezene otu, safran, susam, hardal, karpuz çekirdeği gibi malzemeler bulunmaktadır (Arlı ve Işık, t.y).

Hitit Dönemi'nde metinlerde geçen ekmek çeşitleri, ekmeklerin boyutuna ve ağırlığına, yapılma sıklığına, coğrafi kökeni yansıtan isimlere göre adlandırılmaktadır. Örneğin; ^{NINDA}*šalliš* (büyük somun), ^{NINDA}*ammeyanteššar* (küçük somun), NINDA.SIG (ince ekmek), NINDA.KUR₄.RA U₄. MI (günlük ekmek). Coğrafi kökenli olarak ise ^{NINDA}*alattari-* (^{URU}Alatra), ^{NINDA}*allinašši-* (^{HUR.SAG}Allina-), ^{NINDA}*ampura-* (^{URU}Ampuriya-), ^{NINDA}*karkišili-* (^{URU}Karkiša-) gibi ekmekler bulunduğu belirtilir. Buna bağlı olarak yöresel ekmeklerin varlığını kanıtlayan bir pasaja da yer verilir. Bu pasajda: Majesteleri Nerik'e hiç ziyarete gitmediği için, onların buradan getirdikleri ekmeği Muhafız Komutanı krala "Nerik Ekmeği" diye duyurur (Hoffner, 1974, 209 vd.). Bu da Hititlerde yöresel lezzetlere göre ekmekler yapıldığını gösterir.

Hititlerde olduğu gibi Anadolu'da buğday üretilen alanlarda, kendine has üretim teknikleri ve tatlarıyla çeşitli ekmekler yapılmaktadır. Kimi yörede yufka, tandır, sac, fetir, kömbe, bazlama gibi isimler ve farklı tatlar yer alırken; kimi yörede içerisine patates, nohut gibi katkılar koyulan yerel ekmek çeşitleri yer almaktadır (Özberk, Karagöz, Özberk ve Atlı, 2016, 219). Öte yandan Türkler Anadolu'ya geldiklerinde farklı yöntemlerle ve çeşitli mekânlarda ekmekler pişirmişlerdir. Sacda pişirilen ekmekler arasında en iyi bilineni yufkadır (ince ekmek). Eğer yufka mayalı ise buna bozlama, külde pişirilen ekmeklere gömeç veya kömeç, kevşem ekmek (mayalı iyi pişirilmiş somun ekmek), yufkanın içerisine peynir, bal, soğan gibi besinler konarak yapılan dürümlere tikim ya da hala Anadolu'da var olan tıkim adı verilen ekmek çeşitleri bulunmaktadır (Ünsal, 2021, 56 vd.).

Hitit Döneminde yapılan ekmek çeşitlerinin devamlılığı Anadolu'da, özellikle yufka ekmek başta olmak üzere, kalın ekmekler, yağlı ekmekler, tatlı ekmekler, taze ekmekler, ay şeklinde çörekler, ekşi mayalı ekmekler yapılmaya devam ettiği görülmektedir (Ünsal, 2021, 139 vd.).

Coğrafi kökenli ekmekler Hititlerde görüldüğü gibi, günümüz Anadolu'sunda da yöresel tatlar ve yapım farklılıkları göstererek bulundukları şehirlere özgü isimler almışlardır. Trabzon Ekmeği (Vakfikebir), Konya Etli Ekmeği, Konya Yufka Ekmeği ve Şebit'i, Çanakkale Çan Bezesi, Malatya Tandır Lavaşı, Sivas Ekşili ekmeği, Sivas Doğanşehir Fetili, Aydın Bezirmesi, Ankara Ebelemesi, Ankara Cızlaması, Trabzon Mısır Ekmeği, Kars Kalını, Malatya Biliğ'i (Bilik), Artvin Bileki (Pileki) Ekmeği gibi (Ünsal, a.g.e. 139 vd) (**Ek-B-61/62/63**),

Ekmeğin isimlendirilmesinde ve çeşitliliğinde, yapılan unun, içerisine konulan malzemesinin, pişiriliş şeklinin, boyutunun Hitit Dönemi'nden günümüze değin paralellik göstererek geldiği açık bir şekilde görülmektedir. Örneğin; Hititlerde görülen ekmek çeşitlerinden biri olan *šepit*- ekmeği bugün halen Anadolu'da yapılan ekmeğe benzer nitelikler taşımaktadır. Hititçe *šepit*- kelimesi bir tahıl, bir çeşit buğday, tohum, un, ekmek veya çörek anlamına gelmektedir. Hititlerdeki *šepit*- sözcüğünün, Derleme Sözlüklerinde geçen, yöresel olarak, çebit ya da çepit (yufka hamurunun içerisine tereyağı ve peynir konularak saçta kızartılan börek), şebit, şefit, şımit, şibit gibi yapılan ekmek çeşitleri ile varlığını sürdürdüğü görülmektedir (Akdoğan ve Şimşek, 2019, 22). Bu sözcüğün günümüz Anadolu'sunda halen bir ekmek çeşidi olarak aynı adı taşıdığı ve yapıldığı bilinmektedir. Anadolu'da yufka ya da sac ekmeğinin; açık ekmek, kirde veya girde, şepit (şipit) ya da işkefe gibi yörelere göre çeşitli adlar aldığı da bilinmektedir. Konya'da yapılan bezelenmiş hamurların, ince açılırsa yufka, kalın açılırsa şebit adını aldığı ve yufkanın kuru, sert; şebitin ise daha yumuşak olduğu söylenmektedir (Ünsal, 2021, 139 vd.).

Hititçe bir metinde, yapılan bir külte malzeme tedarik eden merhemli rahibin verdiği malzemelerden bahsedilmektedir. Bunlar arasında; iki koyunu, altmış ekmeği, büyüğünden otuz somunu, bunların içlerinden üç kral somunu, altı kap birayı, iki ölçek sütü, iki avuç dolusu arpa bulgurunu, üç ölçek *šepit*- 'i, bir deste kızılca buğdayı evinden verdiği belirtilmektedir (Akdoğan ve Şimşek, 2021, 248).

KUB 51.27 (CTH 500.324 Kizzuwatna bayram ritüel fragmanı) metninde,
Öy.

5' []x. GIŠ *hu-up-pa-an-ta na-aš-ta-an-da* [

6' [I NINDA.GU]R₄.RA BA.BA.ZA *EM-ŠA ŠA UP-NI* I NINDA.GUR₄.RA[KU₇

7' [I NINDA. GU]R₄.RA < *ku-ra-a-im-mi-iš UP-NI* II *UP-NU* x [

Burada geçen *EM-ŠA* kelimesinin ekşi, mayhoş, yoğurt veya peynir mayası anlamlarına geldiği ve bu satırın avuç dolusu ekşi, mayhoş arpa ezmesinden yapılmış somun olduğu belirtilmektedir (Akdoğan, 2021, 20).

Bu bağlamda, Akadca NINDA *EMŠU*, Hititçe *šīwa*-, *šīwi*- (Ünal, 2016, 693) sözcükleri ekşi mayalı ekmek anlamına gelmektedir. Bugün halen Anadolu'nun farklı yörelerinde, ekşi mayalı köy ekmekleri yapılmaktadır. Yoğurulacak hamura iki günlük bekletilen ekşi mayayı koyarak ya da evdeki tarhanayı eritip bundan maya yaparak ekşi

mayalı ekmekler yapılmaktadır. Bu ekmekler hem lezzetli hem uzun süre dayanıklıdır (Ünsal, 2021, 162 vd.).

Hititlerde ekmeği yapmada genellikle kadınlar görevlidir. Çiftlik, kasaba, köy veya tapınak yapılarında ekmek yapımıyla uğraşmışlardır (Yakar, 2007, 59). Kadınlar taş kaplarda buğdayı ezerek un elde etmekte ve ekmeği yapmaktadırlar. Günümüzde kullanılan bazı yiyecek maddelerinin ezilerek kullanılmasını sağlayan havanların kökeni, Hitit çağındaki bu taş kaplardır. Bu taş kaplara Hititçe 'de DUG.NA.ARÁ denilmektedir (Alp, 2005, 46) (**Ek-B-64/65**). Kadınların hem unu öğütüp hem onu ekmek haline getirmesiyle ilgili olarak Murşili'nin Arinna'nın Güneş Tanrıçasına yaptığı bir duada: "MÍ.MEŠ ^{NA}4 ARÁ ŠA DINGIR.MEŠ NINDA.KUR4.RA.HI.A *ku-i-e-eš an-né-eš-kir*", Tanrılar için düzenli olarak kurbanlık ekmekleri hazırlayan değirmenci kadınlar ifadesi de bu görevde yer aldıklarını gösterir (Hoffner, 1974, 133). Kadınlar, bugünkü havanların kökeni olarak kabul edilen bu taş kaplarda buğdayı ezerek un elde etmektedirler. Günümüzde teknolojik gelişimlerden ötürü çok yaygın olmasa da köylerde halen taştan el değirmenleri kullanılmaktadır. Ege, Karadeniz ve Doğu Anadolu dağ köylerinde halen ortası mil bulunan el değirmenleri kullanılmaya devam etmektedir (Ünsal, 2021, 119).

Hititler öğütülen buğdayı hamur yapmak için hamur tekneleri yapmışlar ve onların içinde hamuru yoğurup, mayalayıp bir gün bekletmişlerdir. Hamur beklerken üzerine keten bir bez serildiği metinlerde geçmektedir (Hoffner, a.g.e. 136). Günümüzde ise ekmek yapımında kullanılacak olan hamur ince dar, dikdörtgen ahşap bir teknede ya da leğende yoğrulma işlemi yapılmaktadır. Hamurun daha iyi mayalanması için bir gün bekletildiği de görülür (Ünsal, a.g.e. 126 vd.). Ayrıca Hitit Dönemi'nde hamurun üzerinin bezle kapatılması işlemi bizlerde de rastlanılır bir durumdur. Örneğin, Malatya Tandır Lavaşı yapılırken yoğrulan hamur nemini geç yitirmesi için bohçalarda saklanmıştır (Ünsal, a.g.e. 144) (**Ek-B-66**).

Yemeklerin yapıldığı mutfaklar Hititler için önemli mekânlardır. Buraya girerken temiz ve arınmış olmak onlar için önem arz etmektedir (Sipahi, 2015, 42). Hititlerde, ekmek normalde evlerde pişirilmektedir. Kraliyet ailesine ise saray fırıncıları hizmet etmektedir. Fırıncıların, aşçılar gibi her gün, cinsel ilişkiden sonra da dâhil olmak üzere yıkanmak, tırnaklarını kısacık kesmek, tüm bedenlerindeki tüyleri temizlemek, temiz giyinmek zorunlulukları vardır. Saray mutfağında ve kiler odalarında, adak törenleri için yapılan ekmeğin üretim aşamasında hijyen son derece önemlidir (Brandau ve Schickert, 2018, 82 vd.).

Ekmek yapanların ve yapım yerlerinin konu alındığı, Boğazköy'de ele geçirilen

bir tabletin on dördüncü paragrafında:

KUB 13.4 § 14:

- 55 *an-da-ma-za šu-ma-aš k[u]-i e-eš* EN^{MEŠ} UTÚL DINGIR^{MEŠ}-aš *hu-u-ma-*
an-da-aš
- 56 LÚSÌLA. ŠU. DU₈. A LÚ^{GIŠ}BA[N]ŠUR LÚMUHALDIM LÚNINDA. DÙ.
DÙ^{LÚ}TIN.NA *nu-uš-ma-aš* DINGIR^{MEŠ}-aš
- 57 *ZI-ni me-na-[(a)]ḫ-ḫa-an-da me-ik-ki na-aḫ-ḫa-an-te-eš e-eš-ten*
- 58 *na-aš-ta* DINGIR^M[(EŠ)]-aš NINDA *ḫar-š[(i)]* DUG^{iš}-pa-an-tu-uz-zi *na-*
aḫ-ša-ra-at-ta-an
- 59 *me-ik-ki t[(i-y)] a-an ḫ[(ar-ten)] nu-uš-ma-aš-kán pár-šu-u-ra-aš pí-e-da-*
an
- 60 *ša-an-ḫa-an [(ḫur-n)]u-ḫa-an [(e-eš)]-du na-aš-ta* ŠAH^{aš} UR. GI₇-aš^{GIŠ}
kat-ta-lu-uz-zi
- 61 *li-e šar-ri-eš-kat-ta [(šu-m)]a-ša-za ḫa-ar-pa-an-te-eš e-eš-ten*
- 62 nu TÚG^{HLA} *pár-ku-ḫa-ya [(ú-e-eš)]-ten nam-ma-aš-ma-aš-kán iš-ḫi-e-ni-*
uš DUBBIN^{MEŠ}-ya
- 63 *da-a-an e-eš-du nu-uš-m [(a-aš)]-kán* DINGIR^{MEŠ}-aš *ZI-an-za li-e «ḫa-*
an-ḫa-ni-ja-i

Tercüme:

- 55 Ayrıca bütün tanrıların mutfak beyi olan sizler,
56 saki, sofracı, aşçı, fırıncı, şarapçı, Tanrıların
57 ruhuna karşı çok saygılı olunuz.
58 Sonra tanrıların kurban ekmeğine ve kurban içkisine (karşı)
59 çok dikkatli olunuz. Onların (ekmek) bölme yeri
60 süpürülmüş (ve) su serpilmiş olsun. Ayrıca domuz (ya da) köpek eşikten
61 (içeriye) geçmesin. Siz yıkanmış olunuz
62 Temiz elbiseler giyiniz. Ayrıca bütün kıllarınız ve tırnaklarınız
63 kesilmiş olsun. (Böylece) tanrıların ruhu sizi suçlamasın (Süel, 1985, 66
vd.).

Çevirisi yapılan tablette açık bir şekilde, ekmeğin yapıldığı yerin temizliği, yapan kişilerin temizliği, ayrıca ekmeğin yapılacağı alana hayvanların alınmamasının da önemli hususlardan olduğu görülmektedir.

Selçuklu Anadolu'sunda, Hititlerde olduğu gibi temizlik, ekmek yapanların temizliğine dikkat etmesi oldukça önemlidir. Fırıncılar için, çalışma şartları düzenlenmiş ve pişirilen ekmeğin standartlarıyla alakalı belli başlı esaslar getirilmiştir. Bu şartlar arasında; ekmekçi fırını ısıttıktan sonra temiz bir bez ile silmeli ve ekmeği fırına öyle atmalı, su kaplarını temiz tutmalı ve üzerlerini örtmeli, hamur leğenlerini yıkayıp temiz tutmalı, ekmeği koydukları sandıkların üzerini örtterek taşımaları gerektiği gibi hususlar yer almaktadır. Çalışanlara yönelik şartlarda ise, hamurcu; hamuru ayak ve dirsekleriyle yoğuramaz, ağzına ağızlık takar, hamura kıl düşmemesi için kollarını tıraş etmesi gibi konularda zorunluluklar getirilmiştir (Özgüdenli ve Uzunağaç, 2014, 50).

Gıda maddeleri arasında ilk sırayı çeken ekmek ve su, I. Hattuşili'nin vasiyetnamesinde yer alan NINDA-an ez-za-at-te-ni wa-tar-ma e-ku-te-ni “*ekmeği yiyeceksiniz, suyu içeceksiniz*” (Alp, 2005, 46) cümlesinde geçmektedir ve bu cümle Hititçenin çözülmesine de katkı sağlamıştır. Hitit kralı Hattuşili'nin oğluna olan öğütünde geçen “babanın sözünü korur ve tutarsan ekmeği yiyeceksin, suyu içeceksin” cümlesine istinaden ekmek sahibi olmanın ve onu yemenin şefkat, bağlılık, şükran, şifa ve otorite kavramları içerdiği görülmektedir. Günümüz Anadolu insanının kullandığı; ekmeğini kazanma, ekmeğine sahip çıkma, ekmek düşmanı, nankör (ekmek tanımayan) gibi deyimler de bunu pekiştirmektedir. Hitit eserleri üzerinde yer alan betimlerde ekmeğin yerden yukarıda alın hizasında tutulması o dönemde ekmeğe atfedilen kutsallığın bir diğer göstergesidir. Hititlerde ekmeğin kutsallığı, dini içki kabı olan geyik biçimli gümüş rython üzerinde yer alan bir sahnede işlenmiştir. Bu sahnede betimlenen ilk figür, oturan tanrıya ve tanrının önünde yer alan kırların koruyucu tanrısına libasyon yapmaktadır. Onun arkasındaki figür, ekmeği tanrıya sunmak için onu başının üzerinde taşımaktadır. En arkada betimlenen figür ise diz çökmüş halde bir eliyle dua jesti yapan diğer elinde bir kap tutmaktadır (Sipahi, 2017, 37 vd.) (**Ek-B-67**).

Günümüz inanış ve geleneklerinde de benzer durumlar göze çarpmaktadır. Örneğin, cevabı ekmek olan; “Allah’ın hikmeti, kulun nimeti nedir?” diye sorulan bir Anadolu bilmececi vardır. Allah’ın verdiği bir nimet olan ekmek, İslam âleminde mukaddestir ve Hz. Muhammed (s.a.v) “yerin ve göğün bereketi olan ekmeğe hürmet ediniz” şeklinde buyurmuştur. Ufacık bir ekmek parçası herhangi bir mekânda yerde görüldüğünde ayakaltında kalmayacak şekilde yerden alınır, öpülür, alına konulur ve yerden yüksek bir yere bırakılır (Ünsal, 2021, 90 vd.) (**Ek-B-68**). Besinler arasında en çok saygı gören yiyecek olan ekmeğin yere atılmaması ve yerde görüldüğü takdirde kaldırılması gerektiği belirtilmektedir. Karşıdaki kişiye bir şeyi inandırmak istediğimizde

ise “ekmek çarpsın” sözü kullanılmaktadır. Bu ifade ile ekmeğin kutsallığı ve güçlü bir nimet olduğu desteklenmektedir (Boratav, 1984, 64).

3.3.6. Yerleşme ve Konutlar

Hitit sosyal sisteminin temeli olan şehir yerleşmeleri, bulundukları topoğrafik coğrafyaya ustaca adapte edilmiş ve ona göre şekillendirilmişlerdir (Mielke, 2019, 93). Hititlerin kent plancılığında, dinsel ve sivil binalarda olduğu gibi karşısız yani asimetrik özellik görülmektedir. Yani bu yapılar herhangi bir geometrik ilkeye ya da sıralamaya, hizalanmaya bağlı olmayıp, Helen yapı sanatı ile İngiliz ve Türk bahçelerinde görüldüğü gibi doğal bir oluşum içerisinde. Tapınaklarda ve başka tür yapılarda hiçbir yarı cephe diğer yarı cephenin tıpkısı olmadığı gibi, bina bölümleri arasında da birbirinin tekrarı ya da karşılığı olan mekânlar yoktur. Hitit mimarlığında insanoğlunun icadı olan “rational (akılcı)” ve geometrik biçim ya da düzen değil, doğada gördüğümüz doğadan gelme (genetik) bir oluşum vardır (Akurgal, 2005, 126 vd.). Bu bağlamda Hitit şehirleri, bulundukları coğrafya ile bütünleşmiş ve onu şekillendirmişlerdir.

Hitit mimarisinde gördüğümüz doğaya uyumlu düzenleme biçimi, Türk kültüründe de görülmektedir. Türk bahçeleri, Türk kültürünün binlerce yıllık birikimi, kültürel, coğrafi, felsefi, dini etkileşimlerin ve inançların bir ürünüdür. Temel anlayış, doğaya saygı ve en az müdahale için doğa ile uyumlu bahçeler yapmaktır. Bununla birlikte tasarımda sadelik ön plandadır. Bahçelerde bir aks yoktur. Doğaya uyumlu düzenleme şeklinde kurulmuştur (Tazebay ve Akpınar, 2010, 248). Öte yandan mahalleler halinde kurulmuş olan Türk şehirleri de plansız ama doğal doku ile uyum içerisinde gelişmiştir (Baran ve Yıldırım, 2008, 226).

Yapı türü olarak Hitit konutları her bölgede aynı özelliği yansıtmaktadır. Yapıların bedenleri kerpiç ile sıvalı taş döşek ve çatıları balçık yassı şekildedir. 2. bin yılın ilk yarısında görülen yapı tiplerinin, duvarları ince ve odaları çok küçüktür; ikinci yarıda ise yapıların duvarları ilk yarıda görülen duvarların iki katı kadar kalınlaşır, odalar daha büyüktür. Yarım kargir yapı türü görüldüğü gibi üst katların varlığı da kesin olarak bilinmektedir. İki odalı veya dört odalı ana tip ev tipinin dışında herhangi bir tipin geliştiği gözlemlenmemiştir. Bunun nedeni ise iki odalı evlerin, başka odaların eklenmesi ile istenilen boyutta büyütülebilmesi ve yassı çatının da genişlemeyi sınırlamıyor olmasıdır. Bu durumun sonucu olarak, odalar arasında herhangi bir ayırım bulunmamakta ve oda ölçülerinde herhangi bir düzen görülmemektedir. Anıtsal yapılar ve hisarlarda görülen

sert düzene karşılık, evlerdeki eğri açılı köşeler de herhangi bir düzenin bilinçli olarak yok sayılması gibidir (Naumann, 2019, 390) (**Ek-B-69/70**).

Hitit döneminin farklı evrelerinde görülen evlerin duvar kalınlıkları Anadolu’da geleneksel köy evlerinde bir arada görülmektedir. Köy yapılarının zemin katı, ortalama kalınlığı 60 cm taş döşek ile oluşturulurken, yapının üst katı daha incedir. Üst kat, yaklaşık 15 cm olan kerpiç tuğlalar ya da ahşap kazıklarla desteklenerek inşa edilmiştir (Yakar, 2007, 144).

Düz damlı olan Hitit yapıları, Anadolu’da yaygın kullanılan kerpiç mimari tarzı ile örtüşmektedir. Kerpiç duvarlar üzerine oturtulmuş ihtiyaca göre ahşap dikmelerle desteklenen kirişler üzerinde çatılar yer almaktadır. Bu kirişler ince dallardan oluşturulan bir tabaka ile örtülmekte ve bunun üzerine kalın bir toprak katmanı döşenmektedir. Çatının üzeri ise eve su sızmamaları için yine kalınca bir çorak tabakası ile kaplanmaktadır. Yağmur suyunda şişen ve su geçirmez hale gelen bu çorak Anadolu’da yaygın olarak kullanılmaktadır (Seeher, 2019b, 161) (**Ek-B-71**).

Hititçe *şuħħa*- düz dam, çatı anlamına gelmekte ve Hitit yapılarının üzeri düz dam ile örtülmektedir. Fakat günümüze değin bu toprak damlara ulaşamamıştır. Düz damlı Hitit yapılarına örnek teşkil edebilecek Hitit kabartmalı eserlerinden İnandıktepe Vazosunun 3. frizinde, dikmeler üzerine inşa edilmiş, kerpiç, düz damlı sembolik bir tapınak görülmektedir. Tapındaki dikmelerin ve düz örgünün ayırt edilebilmesi için siyah, kırmızı, krem gibi renkler kullanılmıştır. Taş temel üzerinde ve kerpiç duvar üzerinde yatay ağaç kirişler krem rengi ile gösterilmiştir. Bu tip bir yapıya diğer bir örnek ise, Bitik Vazosunun en üst frizinde üst kısmı kırık olsa da İnandık Vazosunda yer alan yapıyla büyük bir benzerlik gösteren yapı tasvir edilmiştir (Arıkan, 2003, 11 vd.) (**Ek-B-72/73**).

Yine Hitit Dönemi mimari yapısına örnek teşkil eden, Konya- Karahöyük’te taş temel üzerine ağaç hatıllar konularak üzeri kerpiç duvarlar örülü halkın yaşadığı evler bulunmaktadır. Bu evler genellikle tek katlı, nadiren iki katlı olarak bulunmuş, pencere ve kapı aksamları muhtemelen ahşaptan yapıldığından dolayı bunlara rastlanılmamıştır. Buradaki yapıların çatıları ağaçlarla örtülmüş ve üzerlerine bugün Anadolu köylerinde olduğu gibi ot ya da kamışlar serilmiştir. Bunların üzeri çamurla sıvanarak düz bir çatı inşa edilmiştir. Kerpiç yapılar, kışın soğuğa, yazın sıcağa karşı insanları koruduğundan günümüz Anadolu köylerinde de tercih edilmiştir. Yazın sıcak günlerinde bu düz damlı evlerde yaşam çatıda sürdürülmüştür (Alp, 2003, 42).

Hitit Dönemi’nde gördüğümüz ana biçim olan iki odalı evler, daha çok oda

gereksiniminde, iki odalı ikinci bir yapının eklenmesi ile dört odalı hale getirilmiştir. Dar alanlı yerleşmelerde tahta bir merdivenle üst kata çıkılmaktadır. Üst katta oturma ve yatak odaları, alt katta ise ambar ve işlik olarak kullanılan odalar bulunmaktadır (Naumann, 2019, 377 vd.).

Hitit Dönemi mimarisinin bizlere yansıması, göçebe ve yarı göçebe bir hayat süren Türklerde görülmektedir. Aynı zamanda Hititlerde görülen yazlık ürünlerin ekilip yaylaya çıkılması ve hayvanların otlaklara götürülmesi (Erginöz, 2008, 209) Türklerde bugüne kadar devam ederek gelen gelenekler arasındadır. Göçebe ve yarı göçebe şeklinde hayat süren halk, yazın yaylaklarda yurt adı verilen çadırlarda; kışın kışlaklardaki ahşap veya kerpiç evlerde yaşamaktadırlar. Anadolu'nun kırsal mimarisinde, çevresel etkiler (iklim, topoğrafya, doğal doku, çevredeki malzeme), kültürel etkenler (din, aile, akraba, toplum ilişkileri vb.), sosyal etkenler (ailenin büyüklüğü, toplumsal tutumlar, beklenti ve umut vb.), bireysel etkenler (eğitim, bireyin yaşam yoğunluğu, konut deneyimi vb.) gibi nedenler mimari yapılanmayı etkilemektedir. Kırsal yapıların birçoğu doğal arazi yapısına göre açılmış yolların sınırlandırıldığı, kendiliğinden oluşmuş parseller üzerine inşa edilmiştir. Bu yapılanmanın doğal bir sonucu olarak, zemin katlarda farklı büyüklükte ve biçimde mekânlar mevcuttur. Bu mekânların kullanımı bölgelere göre değişiklik gösterebilir (Hititlerde olduğu gibi ahır, depo, işlik olarak kullanılabilir). Ev içi günlük yaşamın geçtiği üst katlardaki odaların plan özellikleri değişmez (Çekül Vakfı, 2012, 10 vd.). Mimari yapılanmanın, belli bir düzen içerisinde değil de arazinin yapısına uygun biçimde yerleştirildiği görülmektedir. Yukarıda anlattığımız Hitit Dönemi yapılarında da oda ölçülerinde herhangi bir düzen yoktur. Hitit Dönemi'nde kullanılmış olan kargir sistemi özellikle günümüz köy evleri ve tarihi yapılarda sıkça görülmektedir (<https://insaathesabi.com/blog/kargir-yapi-nedir/>).

Farklı dönem ve bölgelerden birçok insanın yerleşmesiyle paylaştığı bazı evrensel özelliklere sahip olan Hitit şehirlerinin en büyük veya en önemli yapıları için yüksek alanlar, çevreye hâkim alanlar seçilmiştir (Mielke, 2019, 95). Günümüzde, Çankırı ili, Ilgaz ilçesine bağlı ve buradan 3 km uzaklıkta yer alan Kese Köy evleri, Hitit evleri gibi çevreye hâkim konumda yamaca yerleştirilmiştir. Kerpiç evler iki veya üç katlı olarak yapılmıştır. İki katlı evlerde zemin katta avlu ve damlar, üst katta hayat ve etrafında üç oda şeklinde inşa edilmiştir. Kapılar, pencereler, dolaplar, tavanlar ahşaptan yapılmıştır (Harmanbaşı ve Sağdıç, 2018, 229) .

Hititçe, kil, toprak, kerpiç, harç, kireç anlamlarını taşıyan *purut-* kelimesini; bugün halen Anadolu'da bazı köylerinde, çömlekçilik işini ilkel yöntemlerle sürdüren

kadınlara verilmiş olan purutçu isminde görülmektedir (Akdoğan, 2015, 2). Purut kelimesi günümüzde Sivas yöresinde alçıtaşına denilmektedir. Saksı, çanak, çömlek gibi yapılan eşyalara purut, Erzurum çevresinde bunu yapan kişilere ise Purutçu denilmektedir (Sezen, 2016, 161).

Hititlerde inşa edilen yapıların sağlam olmasına ilişkin adak törenleri düzenlenmektedir. Yapılan bu törenlerde Hititler, yapılarının sağlam olması için temellere adak çivileri, bakır, tunç, altın, demir gümüş, akik, mermer, diyorit gibi taşlar veya malzemeler bırakmışlardır. Bununla alakalı KBo 4.1 nolu bir yapı ritüelinde yeni bir tapınak veya yeni evler inşa edilmesi sırasında temel taşlarının altına 1 mina arıtılmış bakır, 4 bronz çivi/kazık, demirden küçük bir çekiç yerleştirildiği ve ağaç direk için toprağın kazılarak içine bakır konulduğu, sonra da sağlamlaştırma amaçlı etrafına çakılan çivi/kazıkların demir çekiçle vurulduğu anlatılır. Devamında, “bakır nasıl dayanıklı ve de ölümsüz ise bu tapınak da öyle dayanıklı ve kara topraklar üzerinde ölümsüz olsun” denir. 1930’larda Balıkesir köylerinde yapılan incelemelerde, önceleri “en bayağı” bir yapı için dahi tören yapıldığı, törenlerde temele bakır koymanın bir görenek olduğu, fakat bunun ne için konulduğunun bilinmediği ifade edilmektedir. Bu bilinmezliği Hattuša’dan ele geçirilmiş olan tapınak temeline bakır yerleştirildiğini anlatan yukarıdaki metin çok güzel açıklıyor: “Bakır nasıl dayanıklı ve de ölümsüz ise bu tapınak da öyle dayanıklı ve kara topraklar üzerinde ölümsüz olsun!” (Akdoğan, 2009, 30 vd.). Kutsama sözlerinin ardından köşelere altın, bakır, tunç ve diyorit gibi temel taşları bırakılmaktadır (Pritchard, 1969, 356 vd.). Bu bağlamda direklerin (temellerin) altına hayvan figürleri konulmuştur. Ağırlığı 1 şekel olan bir altın aslan, gümüş boyunduruk ile koşulmuş, her biri 1 şekel ağırlığında 2 sığır. Bunun gibi diğer önemli yerlerin altına minyatür formda benzer şeyler konulmuştur. Hititlerde yapılan bu yapı ritüelleri, o yapıya sağlamlık, dayanıklılık ve iyilik bahşetmiştir (Ünal, 2003, 154).

Hitit Döneminde yapıların sağlamlığına ilişkin yapılan uygulamalara benzer olarak günümüzde evlerimizin sağlamlığı ve nazar değmemesi için kapı kemerleri, kilit ve atkı taşlarında, cephelerde, çatı çıkmaları altında, pencere dizileri üzerine ve üst kat köşelere, taş ve mermer malzemeden yapılmış nazarlıklar yerleştirilmektedir (Gür ve Soykan, 2013, 120 vd.). Bunun yanında üzerlik otunun meyveleri ipe dizilerek yapılan nazarlıklar evlerin duvarlarına asılmaktadır (Kırııcı, Kayıran ve Tokuz, 2018, 7).

BÖLÜM IV

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

4.1. Sonuç

Anadolu tarih sahnesinde, pek çok kültüre ev sahipliği yapmış ve bünyesinde yaşamış olan toplumlarla kültürel mozağini renklendirmiştir. Bu topraklar üzerinde varlığı bilinen toplumlara özgü normlar, değerler, alışkanlıklar, inançlar, gelenek ve görenekler, oyunlar gibi benzeri unsurlar nesilden nesile aktarılmıştır. Böylece toplumu ve onların yaşayış biçimlerini şekillendiren öğeler de doğmuştur. Köklü bir halk kültürüne sahip olan Anadolu, gelenekleriyle var olacağını bilen ve bu şekilde gelişim ve yayılım gösteren medeniyetlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla toplumlar birbirlerinin mirasçısı olup, aralarında gerçekleşen bu aktarım, sadece toprak olarak değil, kültürel, inançsal, sosyal ve siyasal alanlarda da gerçekleşmektedir. Bu mirasçılığın bir paydaşı olan Hititler, M.Ö. 2. binyılda tarih sahnesine çıkmıştır ve kendilerini Hattilerin devamı olarak görmektedirler. Hititler; kıyafetleri, aile yapıları, inançları, duaları, adakları, dansları, müzik aletleri, kullandıkları simgeleri, yeme- içme adetleri gibi konular hususunda, varlıklarını korudukları zamandan içinde yaşadığımız zamana kadar, toplumların kültürlerini etkilemişler ve bu kültürlerin oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Hititlerin belli kurallar çerçevesinde gelenekselleşen kültürlerinin, Anadolu toprakları üzerinde harmanlanarak yüzyıllar boyu devamlılığını sürdürdüğü görülmektedir.

Anadolu'nun, Hitit toplumundan miras kalan ve halen izlerinin görüldüğü, aile kavramı ve aileyi oluşturacak yolda atılan adımlar bu yolda yapılan ritüeller, din ve inanç kavramı ile yansıyan benzerlikler, dinin etkisi ile ortaya çıkan dua, büyü, fal, kehanet gibi kavramlar, tanrılara yapılan sunular, tanrıdan korku ve istekler karşılığında onlara adanan kurbanlar, dolayısıyla dini vecibelerini yerine getirirken temizlik unsuru (abdest), ekmeğin kutsal bir nimet olarak atfedilmesi ve çeşitliliği, simgesel anlamda kullanılan bezemeler, giyim-kuşam, baharın gelişinin kutlanması, icra edilen müzik ve dans ve mimari anlamda yapılan evler ile bunların kullanım amaçları üzerine değinilmiştir. Bu bağlamda vardığımız sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Aile kurma yolunda, evliliğin aşk veya görücü usulü ile gerçekleşen bir süreç olarak ilerlediği görülen Hititlerde; söz kesmek, nişanlanmak, kızı almak (evlenmek), çeyiz ve başlık parası gibi geleneklere ilişkin uygulamaların, bugün halen Anadolu evlilik adetlerinde birebir örtüştüğü görülmektedir.

Her ne kadar inanç sistemlerinde farklılıklar görülse de tanrıdan korkma, ondan medet umarak ona yakarılarda bulunma, tanrıyı memnun etme veya dini vecibelerini yerine getirmede ona kurbanlar adama, tapınaklarda dualar etme ve bu yerlere temiz olarak girme, bazı hayvanların kutsallığı ve iyilik getirdiği gibi inanışlar, kuraklık zamanında yapılan yağmur duaları ve uygulanış biçimleri Hititler ve onlardan sonra Anadolu bünyesinde yaşamış olan toplumlarla benzerlikler göstermektedir. Öte yandan temel gıdalardan biri olan ekmeğin inceliği, kalınlığı, içine konulan malzemesi, yapılış şekli açısından yöresel adlara sahip oluşu, yapılan ekmeklere verilen isimlerin benzerliğinin de günümüze kadar birebir etkileşim içinde olduğu halen de uygulandığı görülmektedir. Hitit tasvirli eserlerinde görülen kıyafetler ve çarık şeklinde kullanılan ayakkabıların bugün halen Anadolu’da folklor oyunu icra eden dansçıların kıyafetleri ve ayakkabıları ile birebir örtüşmektedir. Aynı zamanda tasvirli sanat eserleri üzerinde Hititlere özgü halay ve çiftetelli benzeri oyunların günümüz Anadolu dansları arasında yer aldığı görülmektedir.

Aynı dili konuşanlar değil, aynı duyguları paylaşanlar anlaşılabilir diyor Mevlana. Kültürel benzerlikler insanların birbirlerine yaklaşmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla kültürler arası etkileşimler oldukça önemlidir. Bu etkileşimler birebir benzerliğin yanında farklılıkların da mümkün olduğu öğeleri içermektedir. İnsanın doğası gereği, devam eden bir geleneğin üzerine farkını ortaya koyması, kendi kültürünü oluşturması ile ilgilidir. Fakat toplumlar arası yaşanan kültürel özümsemeler benzerliklerle bu değerlerin ortaya çıkarılmasını sağlamaktadır. Geçmiş dönemlerde bu kadar hızlı bir devinim olmamasına rağmen her şeyin hızla değiştiği; tüm alanlarda etkileşimin dinamik bir şekilde gerçekleştiği, bazen ayak uydurmakta zorlandığımız bir dönem içerisinde yaşamaktayız. Bu çalışmada, bugünümüz kültürüne temel oluşturan, Hitit Döneminin yaşam ve inanış biçimleri ele alınarak Anadolu kültürünün temelinde yatan unsurlara benzerlik yönünden değinilmiştir. Geçmişini bilmeyen toplumlar geleceğine yön veremez.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, R. (2009). “Yapı- Adak Çivisi Biçiminde Bronz Tanrı- Tanrıça Çifti”. *KUBABA Arkeoloji- Sanat Tarihi- Tarih Dergisi*, 13, 27-36.
- Akdoğan, R. (2010). “Devletin Dili”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 13, 94-103.
- Akdoğan, R. (2011). “Huqqana Antlaşması (A Nüshası) Transkripsiyon ve Tercümesi”. *Höyük*, 4, 1-74.
- Akdoğan, R. (2015). “Anadolu’da “İmli” Kapların Kullanımı İle İlgili Bazı Gözlemler”. Cahit Günbattı’ya Armağan. İ. Albayrak, H. Erol ve M. Çayır (Ed.). Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Bölümü Sümeroloji Anabilim Dalı Yayınları, 1-14.
- Akdoğan, R. (2020). “Hititçe Yeni Bayram Metinleri (Bo 3701, Bo 3968)”. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29,4, 223-242.
- Akdoğan, R. (2021). “Sumerce BA.BA.ZA (= BOZA) Kelimesi Hakkında”. Ağzından Derleme Sözlüğü”ndeki Benzer Kelimeler Üzerine”. *KUBABA Arkeoloji- Sanat Tarihi- Tarih Dergisi*, 29, 7-35.
- Akdoğan, R. Şimşek, Ö. (2019). “Hititçe İle “Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü”ndeki Benzer Kelimeler Üzerine”. *KUBABA Arkeoloji- Sanat Tarihi- Tarih Dergisi*, 28, 15-26.
- Akdoğan, R. Şimşek, Ö. (2021). “Sümerce ^{LÜ}GUDU₁₂ (Merhemli Rahip) ve Kutsal Yağlanma”. *Anadolu Medeniyetleri 100 Yaşında*, 1, Y. Kırac, U. Alagaöz, Z. F. Taşkıran, A. Alpagut (Ed.). Ankara: Grafiker Matbaacılık, 244- 254.
- Akurgal, E. (2000). *Anadolu Uygarlıkları*. Ankara.
- Akurgal, E. (2005). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Alp, S. (2003). *Hitit Güneşi*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Alp, S. (2005). *Hitit Çağında Anadolu (Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar)*. (5. bs.) Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Alparslan, M. (2005). “Gurgum Krallığı”. *ARKEOATLAS Yaşayan Geçmişin Dergisi*, 4, 15-18.
- Alparslan, D. M. (2008). “Hititçe Metinlerde “Reverans Yapmak”: aruwai- ve hink-Fiilleri Üzerine Bir Deneme”. *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu’na 65. Yaş Armağan Kitabı (1. Cilt)*. İ. Delemen, S. Çokay-Kepçe, A. Özdizbay, Ö. Turak (Ed.). Antalya: Zero Prodüksiyon, 389-404.

- Altun, R.Ö. (2019). “Türk Halk Oyunlarında Doğaçlama ve Kurgu İkilemi”. *Ahenk Müzikoloji Dergisi*, 5, 1-14.
- Ardzinba, V. (2010). “Eskiçağ’da Anadolu Ayinleri ve Mitleri”. (O. Uravelli, çev.). Ankara: Kalkan Matbaacılık.
- Arık, R. (1944). “1942’de Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Bitik Kazısı ve Hatay Tetkikleri Hakkında Kısa Rapor”. *Belleten*, VIII, 30, 341-384.
- Arıkan, Y. (2003). “Hitit Çivi Yazılı Belgelerinde *şuhha*- “(Düz) Dam, Çatı” ve Onun Dinsel ve Sosyal Hayattaki Yeri”. *Archivum Anatolicum*, 11-57.
- Arlı, M. ve Işık, N. (t.y.) *Türk Mutfağındaki Geleneksel Ekmek Çeşitleri* (t.y.). <https://lezzetler.com/turk-mutfagindaki-geleneksel-ekmek-cesitleri-vt27198>
Erişim Tarihi: 26.05.2020.
- Artun, E. (2010, Şubat 11). “Çukurova Halk Kültüründe Eğlence”. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Dergisi*.
http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_cukurova_halk_kulturunde_eglence.pdf. Erişim Tarihi: 4.12.2021.
- Artun, E. (t.y.). “Adana’da Yağmur Yağdırma Törenleri ve Çomçalı Gelin”. <http://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/makaleler/7.php>. Erişim Tarihi: 02.05.2022.
- Ateş, E. N. (2019). “Dua ve Dini Başa Çıkma: Şehit Aileleri, Gaziler ve Gazi Aileleri Örneği”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33, 35-64.
- Aydın, O. (2018). “Türkiye’nin Sıhhi İçtimai Coğrafyasına Göre Anadolu’da Gelenek, İnanç ve Kültür Üzerine Bir Değerlendirme”. *BİLİG Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 86, 89-114.
- Azak, Y. (2020). Osmanlı Devleti’nde Fal ve Büyü. Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Muğla.
- Bağana, G. H. (1967). “Arkeolojik Belgelere Göre Eti Güneş Kursları”. *Anadolu*, 11, 161-166.
- Bağlı, M. ve Sever, A. (2005). “Tabulaştırılan/ Tabulaşan Kurumun (ailenin) Kurbanlıklar Edinme Pratiği: Levirat ve Sorarat”. *Aile ve Toplum*, 8, 8.
- Balkan, K. (1948). “Eti Hukukunda İçgüveylik”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3, 6, 147-152.
- Balkan, K. (1987). “Eski Asur ve Anadolu’da Kızların Çocuk Yaşında Nişanlanması”. *Belleten*, LI, 200, 417-427.

- Baran, M. ve Yıldırım, M. (2008). "Geleneksel Türk Evi ve Renk Kullanımı". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 26, 223-234.
- Barjamovic, G. (2018). "Tüccarlar ve Seyyahlar: Anadolu'da Assurlular (M.Ö. 2000-1600)". *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*. K. Köroğlu, S. F. Adalı (Eds.), 26-55. İstanbul.
- Bayat, F. (2008). "Sosyo- Kültürel ve Sosyo Ekonomik Bağlamda Yengi Kün (Nevruz): Mitolojik Olgudan Mitolojik Kurguya". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), 139-148.
- Baykara, T. (2001). "*Türk Kültür Tarihine Bakışlar*". Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Bortarav, P. N. (1984, Nisan). *100 Soruda Türk Halk Folkloru (İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar)*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Brandau, B. ve Schickert, (2018). H. "*Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*". (5. bs.). (N. Mertoğlu, çev.). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Braudel, F. (1995). *Uygarlıkların Grameri*. (M. A. Kılıçbay, çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Bryce, T. (2015). "*Hitit Savaşçıları M.Ö. 1650-1200*". (1. bs.). (E. İleri, çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bryce, T. (2020). "*Hititler Anadolu Savaşçıları*". (1. bs.). (Ü. E. Uysal, çev.). İstanbul: Kronik Kitap.
- Celasin, C. (2007). *Orta Tunç Çağı'ndan Roma Dönemi'ne Anadolu Müzik Kültürü'nün Analizi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cesur, Ç. S. (2020). *Hititlerde Ritüel ve Büyü*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Çaycı, A., Akgül, M., Karauğuz, G., Şahin, H. A., Balıran, A., Duran R., ve Aras, A. (2012). *Mitoloji ve Din*. (R. Duran Ed.). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Çekül Vakfı, (2012). Anadolu'da Kırsal Mimarlık. *Uluslararası Kırsal Yaşam, Kırsal Mimari Sempozyumu*. Bursa Büyükşehir Belediyesi ve Tarihi Kentler Birliği.
- Çelikbaş, Ö. E. (2018). "Türk Sanatında Mistik Bağlamda Geometrik Sembolizme Genel Bakış". *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1,1,55-66.
- Çığ, M. İ. (2005). "*Hititler ve Hattuşa İhtar'ın Kaleminden*". (4. Bs.). İstanbul: Analiz Basım Yayın.
- Çıfci, E. (2018). "Türk Evlilik Adet ve İnanışlarının Manilerdeki Yansımaları". *Türkiyat*

Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 63, 325-343.

Çilek, M. R. (2017). Güvey- İç Güveysi- Damat.

<https://rmcilek2001.wordpress.com/2017/06/17/guvey-ic-guveysi-damat/>. Erişim Tarihi: 28.03.2021.

Demir, F. (2021). *Karatepe Azatiwataya*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Demir, F. (2002). Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemlerini Kullanarak Ceyhan Ovasında Test Alanlarında Höyüklerin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Arkeometri Ana Bilim Dalı, Adana.

Demren, Ö. (2006). “Yağmur Yağdırma Ritüeli Çerçevesinde Otaköy Yağmur Duası”. *Türkbilig*, 12, 76-92.

Desti, M. (2013). *Anadolu Uygarlıkları*. (3. bs.). (M. Cedden, çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Dinçol, A. (1990). “Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Ön Asya Hukuku ile Etkileşimi”. *Anadolu Araştırmaları*, 12, 83-100.

Ekin, N. (2019). “Bin Tanrının İzinde”. *Popüler Bilim*. 265, 36-42.

Ekmekçioğlu, İ. Bekar, C. ve Kaplan, M. (2001). *Türk Halk Oyunları*. (1. bs.). İstanbul: Esin Yayınevi.

Eliade, M. (2005). “*Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*”. (1. bs.) (M. Ünal, çev.). Konya: Serhat Kitabevi.

Emerit, S. (2013). “Music and Musicians”. *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, 1, 1-16.

Erdal, G. (2021). “Geleneksel Türk Sirki ve Eski Türklerde Şenlik Geleneği”. *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5, 1, 20-31.

Erginöz, G. (2008). “Hititlerin Astronomi Bilgisine ve Hitit Takvimine Bir Bakış”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 9, 1, 199-213.

Erkanal, A. (1993). “*Anadolu’da Bulunan Suriye Kökenli Mühür ve Mühür Baskıları*”. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Erkoç, İ. H. (2020). “Bozkır Halklarında Su Kültü”. A. Namal, H. Topaktaş Üstüner, B. Plonka Syroka (Eds). *Türk Tarih ve Kültür Penceresinden Su ve Sağlık İlişkisi Uluslararası Sempozyum Bildirileri içinde*. (s. 69-108). İstanbul.

Ertem, H. (2003). “Hattiler ve Hititler Döneminden Eski Türklere, Osmanlılara ve Günümüz Anadolu’suna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar- I”. *Archivum Anatolicum*, 2, 6, 32-72.

Ertem, H. (2004). “Hattiler ve Hititler Döneminden Eski Türklere, Osmanlılara ve

- Günümüz Anadolu'suna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar- II". *Archivum Anatolicum*, 7, 2, 49-63.
- Ertürk, Ö. K. (2017). "Türk Cumhuriyetleri Bayraklarındaki Renklerin İletişimsel Analizi". *Kültür-Sanat-Edebiyat-Eğitim ve Mimarlık Üzerine Akademik Araştırmalar*. (151-166.). Z. Kurtaslan (Ed.). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Evliyaoğlu, S. (1993). "Folklor, Tarım ve Oyun". *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*. 4/5, 22-23.
- Eyuboğlu, İ. Z. (2004). *"Anadolu Büyüleri"*. İstanbul: Derin Yayınevi.
- Feuerbach, A. L. (2015). *Tanrıların Doğuşu: Klasik, İbrani ve Hristiyan Antikçağ Kaynaklarına Göre*. (2. bs.). (O. Özügül, çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Gökçen, K. S. (2008). "M.Ö. 2. Bin Anadolu Kıyafetlerine Birkaç Örnek". *Halk Kültüründe Giyim- Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri içinde* (384-390). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları.
- Göksu, E. (2016). "Çift Başlı Kartal ve Selçuklular". *USAD*, 5, 117-141.
- Gökyay, Ş. O. (1973). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları. Devlet Kitapları.
- Güldür, Y. (2019). *Eski Türklerde Evlilik ve Düğün Gelenekleri*. Türktoyu. <https://www.turktoyu.com/eski-turklerde-dugun-gelenekleri>. Erişim Tarihi: 16.05.2022.
- Güler, A. (1998). "Türklerde Aile ve Unsurları (Başlangıçtan XII. Yüzyıla Kadar". *Türk Ailesi*, A. K. Birgül (Ed.). Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara: 45-66.
- Günbattı, C. (2017). *Kultepe- Kaniş (Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler)*. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları Tarih Dizisi.
- Gündüzöz, G. (2015). "Günümüzde Nevşehir'de Yaşayan Bazı Gelenek ve Kabullere Bir Bakış". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 6, 123-150.
- Güneri, S. (1988). "Orta Anadolu Höyükleri 1987". *V. Araştırma Sonuçları II*, Ankara: 77-104.
- Güngör, K. (1956). "Anadolu'da Hızır Geleneği ve Hıdrellez Törenlerine Dair Bir İnceleme". *Türk Etnografya Dergisi*. Ankara.
- Gür, D. ve Soykan, N. A. (2013). "Anadolu Kültüründe Nazar ve Nazarlıklar: Safranbolu Örneği". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2 (3), 115-158.
- Gür, N. (2012). "Osmanlı Fal Geleneği Bağlamında Yıldızname, Falname ve Taliname Metinleri". *Milli Folklor*, 24, 96, 202-215.
- Güvenç, B. (1979). *"İnsan ve Kültür"*. İstanbul: Büyük Fikir Kitapları Dizisi.

- Haas, R. (1993). "Ehescheidung auf hethitisch. Anmerkungen zu den §§, 26 a", „26 b", 31 bis 33 und „33" der hethitischen Gesetze". *Die Welt des Orients Bd. 24*, pp. 50-54.
- Haas, V. (1994). *Geschichte Der Hethitischen Relegion*. New York.
- Haas, V., Salvini, M., Wegner, I. ve Wilhelm, G. (1984). "I. Abteilung Die Texte Aus Boğazköy. Die Serien itkahi und itkalzi des AZU-Priesters, Rituale für Tašmišarri und Tatuhepa sowie weitere Texte mit bezug auf Tašmišarri", *Corpus der Hurritischen Sprachdenkmäler, Abt.1 Die Texte aus Boğazköy, Band 1*, Roma.
- Harmanbaşı, T. ve Sağdıç, (2018). Geleneksel Türk Evinde Ahşap Süslemeler: Kese Köy Evi Örneği. Ö. Karakul ve A. Dalkıran (Ed.), // *Craftarch'18 Uluslararası Sanat Zanaat Mekân Kongresi içinde* (s. 223-238). Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Hoffner, H. (1974). "Alimenta Hethaeorum" Food Production in Hittite Asia Minor, *American Oriental Series Volume 55*, New Haven.
- Hoffner, H. (1997). "The Laws of the Hittites: A Critical Edition". *Documenta Et Monumenta Orientis Antiqui*, 1, 23.
- Hout, T. (2019). "Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi". *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu. M. Alparslan- Doğan ve M. Alparslan, (Ed.). İstanbul: YKY, 11-29*.
- İnan, A. (1986). "Tarihte ve Bugün ŞAMANİZM Materyaller ve Araştırmalar". (3. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İzgi, Ö. (1977). "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar'da Geleneksel Festival ve Eğlenceler". *Tarih Dergisi*, 31, 29-36.
- Jiang, J. (2014). "Some Reflections on the Functions of Hittite AN. TAH. ŞUM Festival: The Case of CTH 604 and CTH 612". A. Süel (Ed.), *IX. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri içinde*. (s. 371-384). Çorum.
- Kaçar, T. (2008). "Eskiçağda Tapınak Tıbbı, Bir Tedavi Yöntemi Olarak Aelius Aristides'in Rüyalari". *Toplumsal Tarih*, 170, 72-76.
- Kalafat, Y. (2004). "Altaylar'dan Anadolu'ya Kamizm- Şamanizm". (1. bs.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Karabağ, Ş. G. (2015). "Hititler". *Yenilikçi Tarih Öğretimi Etkinlik Örnekleri. H. Köksal (Ed.). Ankara: Harf Eğitim Yayıncılık, 349-365*.
- Karaca, B. Ü. (2021). "Anadolu Geleneksel Kırsal Mimarisinde Düz Toprak Damların İyileştirilmesine Yönelik Öneriler". *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*. 6,2,447-458.
- Karagöz, İ. (2013). "Dua Kavramının Anlamı". *Dualar. İ. Karagöz (Ed.), (4. bs.)*, Ankara:

- Kalkan Matbaacılık, 23-31.
- Karataş, M. (2007). Hitit Bayram Törenlerinde Yer Alan Bazı Görevliler. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Eskiçağ) Anabilim Dalı, Ankara.
- Karauğuz, G. (2002). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Anlaşma Metinleri*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Karauğuz, G. (2018). *Hitit Kil Kitaplığından Seçmeler 3. Hitit Yasaları*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Karauğuz, G. (2020). *Hitit Duaları Kil Kitapları "Bin Tanrı" İçin İlâhi ve Münacatlar*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Kartopu, S. ve Ünal, A. (2019). "Büyü ve Tabiatüstü Güçlere Başvurma Nedenleri Üzerine Bir Saha Araştırması". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19,2, 379-398.
- Kaymakçı, S. (2011). " Afyonkarahisar'da İlk Tunç Çağı Çanak Çömlek Kültürü". *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırma Dergisi*. 5, 197-214.
- Kayabaşı, N. ve Yanar, A. (2013). "Türk El Sanatlarında Kullanılan Nazar Motifleri ve Alevilerde Nazar İnancı". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 65, 169-184.
- Kaynar, F. (2020). *Hititlerde Sosyal Hayat*. Aktüel Arkeoloji. <https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/aktuel/hititlerde-sosyal-hayat>. Erişim Tarihi: 16.05.2022.
- Keleş, R. (2005). "Kent ve Kültür Üzerine". *Mülkiye Dergisi*, 29 (246), 9-18.
- Kılıç, S. ve Altuncu, A. (2014). "Katakoçan'da Evlilik Adetleri". *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 9/5, 233-250.
- Kılıç, S. (2011). "Uşak Çevresinde Yağmur Yağdırma Uygulamaları (Takmak Köyü Örneği)". *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 6/1. 503-514.
- Kılıç, Y. ve Duymuş, H. (2007). "Hititlerde Kadın ve Siyaset". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, 26, 42, 1-15.
- Kırıkcı, S. Kayakıran, S. D. ve Tokuz, G. (2018). "Doğu Akdeniz Bölgesinde Üzerlik (Peganum Harmala L.) Bitkisinin Tütsü Olarak Kullanımı". *Lokman Hekim Dergisi*. 8 (1), 1-12.
- Klinger, J. (2019). *Hititler- Hititlerin Yeniden Keşfi*. İstanbul: Alfa Basım.

- Kobyas, E.Ş. (2014). Türkiye’de Yağmur Törenleri ve Yağmur ile İlgili İnanışlar. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kocapınar, P. (2020, Temmuz). “Eski Türklerde Gök ve Güneşle İlgili Bazı Kavramların Kıpçak Sözlüklerine Yansıması”. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 457-480.
- Koç, A. (2008). “Kütahya Soğukçeşme (Avdan) Köyü’nde Kurban Ritüeli”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 21-34.
- Koşay, H. Z. (1956). “Etnografya Müzesindeki Nazarlık, Muska ve Hamailer”. *Türk Etnografya Dergisi*. 1, 86-90.
- Köroğlu, K. (2018). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kumaş, A. (2018, Ekim). “Hitit Hukuki Metinlerinde Ataerkillik ve Anaerkillik Işığında Veraset”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı*, 11,2, 1497-1510.
- Kurt, G. (2008). “Azdavay Başören Köyü Kadınlarının Geleneksel Giyimleri ve Yeleklerindeki Oya Süslemeleri”. *Halk Kültüründe Giyim- Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri içinde* (181-186). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları.
- Kürkan, F. (2019, Ocak). “Giresun’da Türk Su Kültürünün İzleri”. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 16, 109-130.
- Kütükoğlu, S. M. (2020). “Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı”. (2. bs.) Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Larsen, M. (2011). “Koloni sisteminin Yönetimi”. *Anadolu’nun Ön Sözü Kültepe Kanış-Karumu*. 64-72. Kayseri.
- Macit, H. Türk Kültüründe Halay, Oyun ve Kutlama. (t.y.). <https://www.turktoyu.com/turk-kulturunde-halay-oyun-ve-kutlama>. Erişim Tarihi: 27.05.2020.
- Maner, Ç. (2016). “Su Kaynağını Düzenli Olarak Ziyaret Et! İvriz Su Kült Merkezi ve Çevresinde Yeni Araştırmalar”. *Aktüel Arkeoloji* 54, 8-10.
- Martino, S. D. (2019). “Din ve Mitoloji”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*. M. Alparslan-Doğan ve M. Alparslan, (Ed.). İstanbul: YKY, 203-218.
- Mercan, M., Yücel, M., ve Sanal, Ş. (2020). “Artvin İli Folklorunda Boğa Güreşi Festivalleri”. *Lokman Hekim Dergisi*, 10,3, 317-326.

- Meydan, S. (2020). *Yağmur Duasının Tarihi*. Sözcü. <https://www.sozcu.com.tr/2020/yazarlar/sinan-meydan/yagmur-duasinin-tarihi-6166209/>. Erişim Tarihi: 16.05.2022.
- Mielke, D. P. (2019). “Şehirler ve Yerleşim Düzeni”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*. M. Alparslan- Doğan ve M. Alparslan, (Ed.). İstanbul: YKY, 93-103.
- Murat, L. (2012). “Hititlerde Su Kültü”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31, 51, 125-158.
- Naumann, R. (2019). *Eski Anadolu Mimarlığı*. (B. Madra, çev.). Ankara: TTK.
- Nebi, M. B. (2008). “Kur'an Fenomeni Kur'an'ın Anlaşılması Teorisi”. (1. bs.). (Y. Kaplan, çev.). İstanbul: Külliyyat Yayınları.
- Ordu, B. (2020). Kütahya’da Büyü ve Büyü le İlgili Uygulamalar. Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kütahya.
- Orhun, M. (2009). “Hititler ’de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüskler ’deki Uzantısı”. *Akademik Bakış*, 3, 5, 231-249.
- Ögel, B. (1971). *Türk Kültürü’nün Gelişme Çağları I*. (1. bs.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ögel, B. (1978). “*Türk Kültür Tarihine Giriş IV, Türklerde Yemek Kültürü (Göktürklerden Osmanlılara)*”. (1.bs.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ögel, B. (1988). *Türk Kültürü’nün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Ögel, B. (2014). “*Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) I.Cilt*”. (6. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ökse, T. (2006). “Eski Önasya’dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri”. *Bilig, Ahmet Yesevi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36, 47-68.
- Örnek, S. V. (2000). *Türk Halk Bilimi*. (2. bs.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öz, E. (2014). *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*. Ankara: TTK Yayınları, V, 6.
- Özbağı, T. ve Karaöz, B. (2008). “Sivas İli Yöresel Kıyafetlerinden Örnekler”. *Halk Kültüründe Giyim- Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri içinde* (229-241). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları.
- Özberk, F., Karagöz, A., Özberk, İ. ve Atlı, A. (2016). “Buğday Genetik Kaynaklarından Yerel ve Kültür Çeşitlerine; Türkiye’de Buğday ve Ekmek”. *Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Dergisi*, 25, 2, 218-233.
- Özeser, T. (2018, Güz). “Hitit Toplumunda Büyü: Çeşitleri, Uygulama Alanları,

- Yöntemleri”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)*, 8, 1-21.
- Özgan, R. (2020). “Antik Çağ’dan Günümüze Çift Balı Kartal: Anlamı, Yorumu ve Propogandası”. *Arkhaia Anatolika*, 3, 98-125.
- Özgüç, T. (1958). “Bitik Vazosu”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVI. 1-2.
- Özgüç, T. (1998). *İnandıktepe: Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Özgüdenli, O. ve Uzunağaç, Ö. (2014). “Selçuklu Anadolu’sunda Ekmek”. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/1, 43-72.
- Özhan, M. (2018). “Yağmur Ritüelinde Simgeler ve Büyü”. 9. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri* içinde. (s. 263-280). Ankara.
- Özsoy, S. (2017). “Hitit Dönemi’nde İnşa Edilen Su Yapılarının Bilimin Tarihsel Gelişimi Açısından Değerlendirilmesi”. *Mavi Atlas*, 5, 2, 489-501.
- Öztekten, Ö. (2019, Ekim). “Türkçedeki Abdest Sözünün Kökeni”. M. Aça (Ed.). *Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu*. (s.644-653). Balıkesir: TOKÜAD Yayınları.
- Öztürk, M. (2015). “İslamiyetten Önce Türklerde Aile ve Kutadgu Bilig’de Türk Ailesi”. *Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı Armağanı*. M. Öztürk, Ş. Batmaz ve E. Yoska (Ed.). Kayseri, 2, 899-913.
- Özyar, A. (2005). “Geç Hitit Krallıkları”. *ARKEOATLAS Yaşayan Geçmişin Dergisi*, 4, 10-14.
- Polat, A. (2020). “Hikmet-i Teşri’ Bağlamında Abdest ve Namazın İnsan Sağlığı ile İlişkisi”. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, 4, 3, 386-418.
- Pritchard, J. B. (1969). *“Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament”*. (3rd ed). New Jersey: Princeton University Press.
- Reyhan, E. (2003). “Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme”. *Archivum Anatolicum*, 6, 2, 111-142.
- Reyhan, E. (2017). *“Hitit Devleti’nde Siyaset ve Yönetim”*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Reyhan, E. (2021). “Hitit Örneği Üzerinden Eskiçağ’da Toplumsal Yapı ve Büyü İlişkisi”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 70, 40, 1-52.
- Schachner, A. (2013). “Hattuša, Hitit İmparatorluğu’nun Başkenti”. *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/ Hittites: An Anatolian Empire. Anadolu Uygarlıkları Serisi*. M. Alparslan- Doğan ve M. Alparslan, (Ed.). İstanbul: YKY, 150-177.

- Schachner, A. (2019). "Hattuša, Hitit İmparatorluğu'nun Başkenti". *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*. M. Alparslan- Doğan ve M. Alparslan, (Ed.). İstanbul: YKY, 104-125.
- Schwemer, D. (2019). "Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı". *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*. M. Alparslan- Doğan ve M. Alparslan, (Ed.). İstanbul: YKY, 219-228.
- Seeher, J. (2019a). "Hitit Mimarlığı". *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*. M. Alparslan- Doğan ve M. Alparslan, (Ed.). İstanbul: YKY, 129-148.
- Seeher, J. (2019b). "Hitit Mimarisinde Kullanılmış Teknikler". *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*. M. Alparslan- Doğan ve M. Alparslan, (Ed.). İstanbul: YKY, 129-148.
- Serbest, K. (2020). "Kültür Aktörlerinden İnternet Fenomenlerine Doğum ve Evlilik İle İlgili Uygulamalar". *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 5, 48-69.
- Sezen, L. (2005). "Türkiye'de Evlenme Biçimleri". *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, 27, 185-195.
- Sezen, L. (2016). *Dr. Lütfi Sezen Armağanı*. A. F. Arıcı (Ed). Ankara: Pegem Akademi.
- Sipahi, T. (2014). "Son Yıllardaki Çalışmaların ve Buluntuların Işığında Eski Hitit Kabartmalı Vazoları Üzerine Bir Değerlendirme". *Anatolia*. 40, 21-43.
- Sipahi, T. (2015). "Anadolu'da Gıda Kültürü'nün 3500 Yıllık Geçmişi". *Gıda Mühendisliği Dergisi*, 41, 35-47.
- Sipahi, T. (2017). "Anadolu'da Gıda Kültürü'nün 3500 Yıllık Geçmişi". *Gıda Mühendisliği Dergisi*, 41, 35-47.
- Sipahi, T. (2019). "Hititlerde Dans- Müzik ve Günümüze Yansımaları". *Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*. 1, 71-97.
- Sir Gavaz, Ö. (2012). *Hitit Krallarının Kült Gezileri Ayinler, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Yeni Gözlemler*. Çorum: Tekofset.
- Sir Gavaz, Ö. (2013). "Hititlerden Günümüze Halk İnanışları". *Çorum ve Kültür*. 17-28.
- Sir Gavaz, Ö. (2014). "Hititlerin Bin Tanrılı Yolculuğu Hac". *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 41, 50-63.
- Sir Gavaz, Ö. (2016a). "Hititlerden Günümüze Yağmur Duası". *Z. Işık (Ed.). Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu* içinde. (s.573-586). Çorum.
- Sir Gavaz, Ö. (2016b). "M.Ö. 2.Bin Yıl Bazı Gelenek ve Halk Motiflerinin Günümüze Yansıyan Örnekleri". *TÜBA-AR*, 19, 79-91.
- Sir Gavaz, Ö. (2020). "Hititlerden Günümüz Anadolu Halk İnanışlarına Yansıyan Taş

- Kültü”. *Anadolu Prehistoryasına Adanmış Bir Yaşam: Jak Yakar’a Armağan*. B. Gür, S. Dalkılıç (Eds). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Sir Gavaz, Ö. ve Süel, M. (2010). “Ortaköy Kazılarında Bulunan Üçgen Malzemeler Ve Ritüel Dünya İle İlişkileri”. A. Süel (Ed.), *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirgeleri içinde* (s. 737-756). Çorum.
- Süel, A. ve Süel, M. (2013). “Şapinuwa: Hitit Devletinin Bir Başkenti”. *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/ Hitties: An Anatolian Empire. Anadolu Uygarlıkları Serisi*. M. Alparslan- Doğan ve M. Alparslan, (Ed.). İstanbul: YKY, 178-193.
- Süel, A. (1985). *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*. Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi.
- Şahin, K. (2019). “Fırtına Tanrısı’nın Anadolu ve Eski Yakın Doğu Kültüründeki İzleri”. *International Journal of Social Sciences*, 3,1, 1-16.
- Şahin, M. G. (2019). “Hititçe Metinlerde Geçen Bazı Yerel Şarkıcılar Üzerine”. *Archivum Anatolicum*, 13,1, 83-100.
- Şahin, M. G. (2020). *Hititlerde Müzik, Müzik Aletleri ve Müzisyenler*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Şentürk, L. ve Yazıcı, S. (2014). *İslam İlmihali*. Ankara: Kalkan Matbaacılık, 24.
- Şimşek, Ö. (2007). “Çeşitli Yollarla Akadcadan Türkçeye Geçen Kelimeler”. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2006 Yıllığı*. 179-308.
- Tatar, T. (2000). “Gelenek ve Gelecek”. *İstanbul Journal of Sociological Studies*, 26, 199-215.
- Taş, E. B. (2017). *Eski Uygarlıklarda Müzik ve Dans: Hititler ve Komşuları 1*. <https://gaiadergi.com/eski-uygarliklarda-muzik-dans-hititler-komsulari-1/>. Erişim Tarihi: 16.05.2022.
- Tavkul, U. (2007, Mart). “Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4, 1, 25-45.
- Tazebay, İ. ve Akpınar, N. (2010). “Türk Kültüründe Bahçe”. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 54, 243-253.
- Tektaş, T. (2020). *“Tarihe Yön Veren Medeniyetler Bin Tanrılı Halk HITİTLER”*. (1. bs.). İstanbul: Parola Yayınları.
- Temren, B. (1998). “Din Antropolojisi Açısından İnanç ve Din Olgusuna İlişkin Bir Değerlendirme”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 38, 1-2, 301-311.
- Tezcan, M. (2000). *Türk Ailesi Antropolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

- The Museum Of Anatolian Civilizations. (t.y.). Ankara: Dönmez Ofset Müze Eserleri Turistik Yayınları.
- Topçuoğlu, O. (2011). “Anitta Metni”. *Anadolu’nun Ön sözü Kültepe Kaniş- Karumu. Kayseri*: 24-29.
- Tosun, M. ve Yalvaç, K. (1989). *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi- Şaduqa Fermanı*. (2. bs.). Ankara: TTK Yayınları.
- Turan, A. F. (2008). “Anadolu’daki Hıdrellez Kutlamalarına Dair İnanmalar, Ritüeller, Yasaklar ve Yaptırımlar”. *Gazi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*. 2, 91-100.
- Türkoğlu, S. (2002). *Tarih Boyunca Anadolu’da Giyim Kuşam (Tarih Öncesi Çaplardan, Osmanlı Dönemi’ne Kadar)*, I. İstanbul.
- Umar, E. (2019). “Türk Atasözleri ve Deyimlerinde Kadın”. *2nd International Congress On New Horizons In Education And Social Sciences (ICES-2019) Proceedins, June 18-19, 2019, 109-121. İstanbul*.
- Ünal, A. (1980). “Hitit Tıbbının Ana Hatları”. *Belleten*. 44, 175, 475-495.
- Ünal, A. (1988). “The Role of Magic in the Ancient Anatolian Religions according to the Cuneiform Texts from Boğazköy-Hattuša”. H.I.H Prince Takahito Mikasa (Ed.), *Essays on Anatolian Studies in the Second Millenium B.C. içinde*. (s. 52-85). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Ünal, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu II*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2004). “Çivi Yazılı Hititçe Kaynaklara Göre Hititler ’de ve Çağdaş Eski Anadolu Toplumlarında Müzik, Dans, Eğlence ve Akrobatik Oyunlar”. *I. Uluslararası Tarihte Anadolu Müziği ve Çalgıları Sempozyumu içinde* (98-118). Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Ünal, A (2005). “Eski Anadolu’da Feminizm Öncülerinden Bir Kraliçe Portresi: Kizzuwatnalı Puduhepa”. *İDOL Arkeoloji ve Arkeologlar Dergisi*, 7, 24, 5-15.
- Ünal, A. (2016). *Hititçe- Türkçe, Türkçe- Hititçe Büyük Sözlük*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2019a). “Falcılık ve Kehanet”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu. M. Alparslan- Doğan ve M. Alparslan, (Ed.). İstanbul: YKY, 229-245*.
- Ünal, A. (2019b). “Hititlerde Rüya”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu. M. Alparslan- Doğan ve M. Alparslan, (Ed.). İstanbul: YKY, 243-257*.
- Ünsal, A. (2021). “Nimet Geldi Ekine Türkiye’nin Ekmeklerinin Öyküsü”. (6. bs.).

İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Üstüner, H. (2020). “Polonya Görsel Anlatımlarında Su Kültürü”. A. Namal, H. Topaktaş Üstüner ve B. Plonka Syroka (Eds.). *Tarih ve Kültür Penceresinden Su ve Sağlık İlişkisi Uluslararası Sempozyum Bildirileri içinde*. (s. 15-42). İstanbul.
- Üstünipek, M. Ve Üstünipek, Ş. (2014). “Âmin Alayı ve Resimlerde Ele Alınışı”. *Art-Sanat*, 1, 35-45.
- Yakar, J. (2007). “Anadolu’nun Etnoarkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı”. (1. bs.). (S. Hırçın Riegel, çev.). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Yıldırım, T. (2001). “Hüseyinde Kabartmalı Vazosunda Betimlenen Dans Eden Bir Hititli”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 41, 1, 1-7.
- Yıldırım, T. (2013). “Hüseyinde”, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/ Hittites: An Anatolian Empire, Anadolu Uygarlıkları Serisi*, M. Doğan- Alparslan – M. Alparslan (Ed.). YKY, İstanbul: 228-237.
- Yıldız, B. (2006). *Hititlerde Aile Hukuku*. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Hititoloji Anabilim Dalı.
- Yıldız, B. (2021). “Hititlerde Aile Hukuku: Evlilik”. *Asırlık Çınar Anadolu Medeniyetleri 100 Yaşında*. Y. Kırac, U. Alagöz, Dr. Z. F. Taşkiran, A. Alpagut (Eds.). Ankara.

Antik Kaynaklar, Kutsal Kitaplar

Kur’an-ı Kerim. İstanbul: Asır Yayınları.

Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil) (2016). Kore: Yeni Yaşam Yayınları.

E- KİTAPLAR - E- Sözlükler – İnternet Kaynakları

- Gazali (t.y.). *İhya-u Ulumiddin Huccet-ül İslam*.
https://www.ahmettunalilar.com/Kitaplar/ihyau_ulumiddin_ekitap_mobi_epub.pdf. Erişim Tarihi: 13.02.2022.
- Karakurt, D. (2011). *Türk Söylence Sözlüğü*. Türkiye: e- kitap.
<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf>. Erişim Tarihi: 01.02.2022.
- TDK (t.y.) Güncel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/>. Erişim Tarihi: 01.02.2022.
<https://insaathesabi.com/blog/kargir-yapi-nedir/>. Erişim Tarihi: 15.04.2022.
<https://corum.ktb.gov.tr/> Erişim Tarihi: 15.01.2022.

- Esen, H. (2012). “*Kolaylık Açısından İslam’da Nikâh*”. http://www.isav.org.tr/img/20150917__3763086200.pdf. 57-104. Erişim Tarihi: 26.05.2020.
- <https://www.dugundernek.org/wp-content/uploads/2019/12/duvak-gelene%C4%9Fi-3.jpg> Erişim Tarihi: 16.05.2022.
- <https://www.haber365.com.tr/orta-asyadan-gunumuze-turklerde-evlilik-gelenegi-g58632/1>. Erişim Tarihi: 16.05.2022.
- <https://www.mynet.com/ruyada-muska-gormek-ne-demek-ne-anlama-gelir-190101252369>. Erişim Tarihi: 16.05.2022.
- <https://www.folklor.gen.tr/halk-giysileri/bursa-yoresi-giysileri.html>. Erişim Tarihi: 16.05.2022.
- <https://hittitemonuments.com/> (Erişim Tarihi: 15.07.2022).
- <https://www.pngwing.com/tr/search?q=Karag%C3%B6z+ve+Hacivat>. Erişim Tarihi: 16.05.2022.
- <https://www.a24.com.tr/ne-zamana-kadar-kurban-kesilir--kurban-en-son-ne-zaman-kesilir--mezheplere-gore-kurban-kesme-zamani-haberi-40156559h.html?h=50>. Erişim Tarihi: 16.05.2022.
- <https://tr-tr.facebook.com/sorularlailamiyetcom/photos/ekmek-%C3%B6p%C3%BCI%C3%BCr-m%C3%BCbirer-nimet-olarak-ekmekle-ba%C5%9Fka-%C5%9Feyler-mesel%C3%A2-fasulye-aras%C4%B1nda-a/10151401589371611/>. Erişim Tarihi: 16.05.2022.
- <https://www.bayraklar.info/kazakistan>. Erişim Tarihi: 16.05.2022.
- <https://www.islamveihsan.com/osmanli-tugrasi.html>. Erişim Tarihi: 16.05.2022.
- <https://diyarbakirde.com/comce-gelin-diyarbakir-halk-oyun/>. Erişim Tarihi: 02.08.2022.
- <https://www.kralmuzik.com.tr/biyografisi/asik-veysel>. Erişim Tarihi: 02.08.2022

EKLER

Ek-A-HARİTALAR-PLANLAR

Ek-A-1. Asur Ticaret Kolonileri Çağında Karum ve Wabartumlar (Barjamovic, 2018, 27, Fig.1).

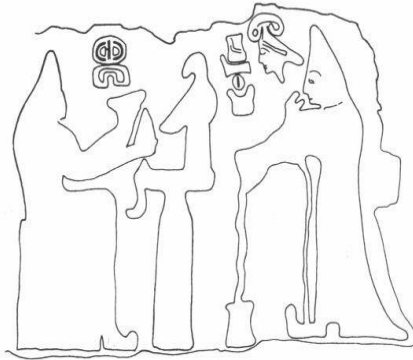
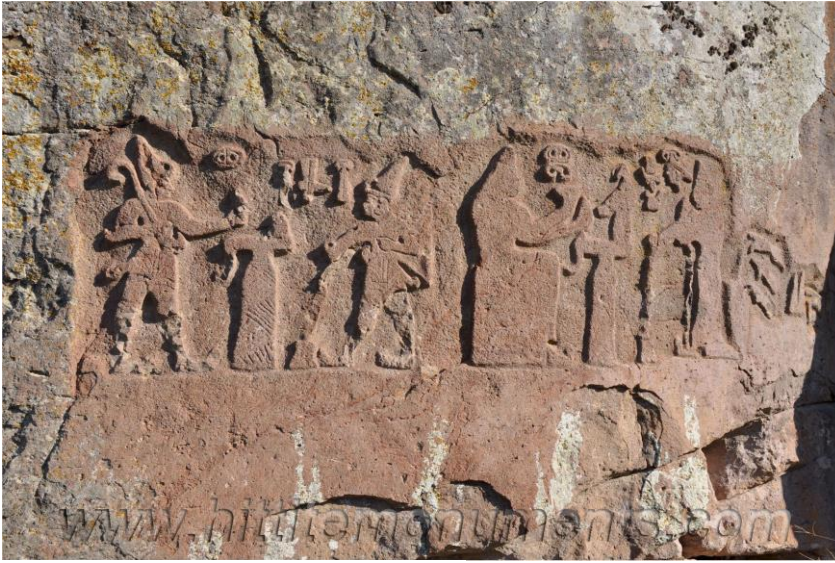

Ek-A-2. Asur Ticaret Kolonileri Çağında ticari yol güzergâhları (N. Turanlı Google Earth Çizim).

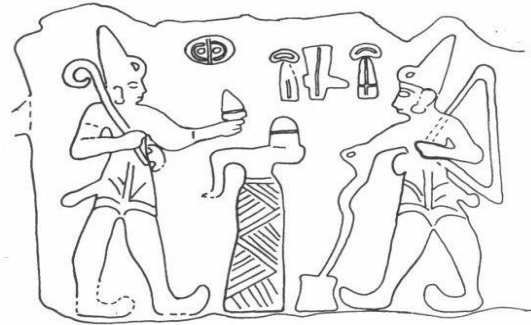
Ek B- RESİMLER

Ek-B-1. Kral III. Hattuşili ve Puduhepa; Kral Muwatalli ve Kraliçe Danuhepa mührü (Alp, 2005, 58).

Kohlmeyer 1983

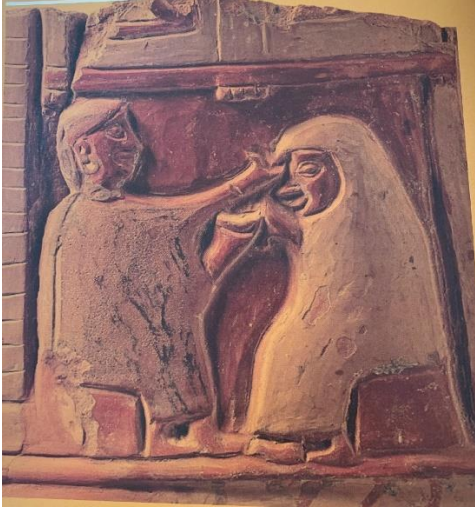

Kohlmeyer 1983

Ek-B- 2. Fraktin Kaya Kabartması ve çizimleri
(<https://hittitemonuments.com/arslantepe/arslantepe08-t.htm>)

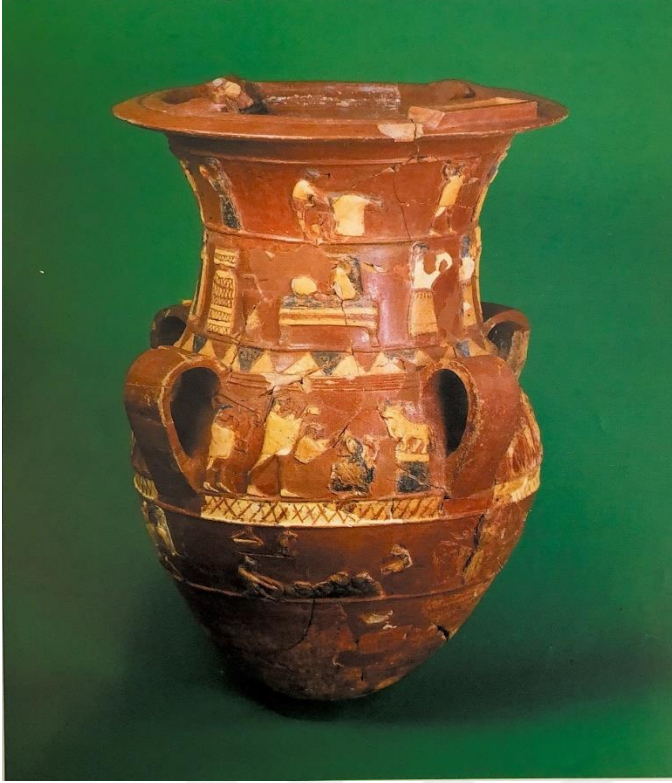
Ek-B-3. Ankara-Bitik Vazosu (Kaynar, 2020)

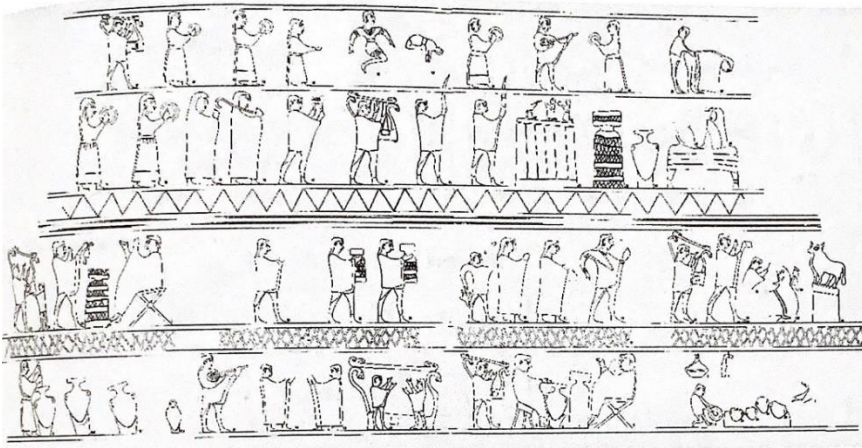
Ek-B-4. Bitik Vazosu Duvak Sahnesi (Yıldız, 2021, 212).

Ek-B-5. Günümüzde duvak açma sahnesi (<https://www.dugundernek.org/wp-content/uploads/2019/12/duvak-gelene%C4%9Fi-3.jpg>).

Ek-B-6. İnandık Vazosu (The Museum of Anatolian Civilizations, t.y. 123).

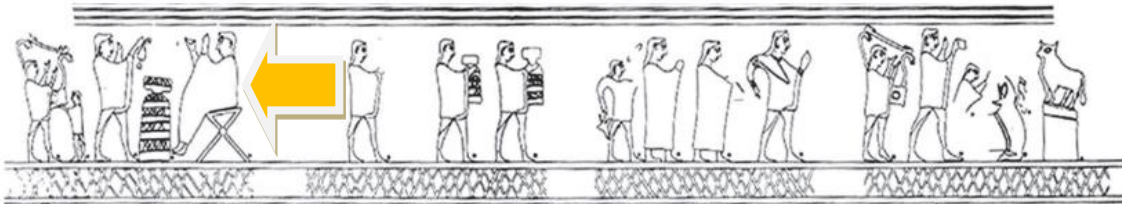
Ek-B-7. İnandık Vazosu Çizim (Schachner, 2019, 285, Fig.2).

Ek-B-8. Eski Türklerde düğün hazırlıklarını gösterir sahne (Güldür, 2019).

Ek-B-9. Eski Türklerde düğün ziyafetinin betimlendiği resim (<https://www.haber365.com.tr/orta-asyadan-gunumuze-turklerde-evlilik-gelenegi-g58632/3>).

Ek-B- 10. İnandık Vazosu dua jesti yapan figürler (Karabağ, 2015, 363).

Ek-B-11. Yazılıkaya Kabartması-Tanrılar Dizisi
(<https://www.hittitemonuments.com/yazilikaya/>).

Ek-B-12. Hitit kral ve kraliçesi Fırtına Tanrısının Sembolü olan boğa karşısında dua ederlerken (Karağuz, 2020, 186).

Ek-B-13. Konya- İvriz Kaya Kabartması Fırtına Tanrısı dua jesti (Karağuz, 2020, 186).

Ek-B-14. Yağmur yağdırma geleneği olan çömçeli gelin
(<https://diyarbakirde.com/comce-gelin-diyarbakir-halk-oyun/>)

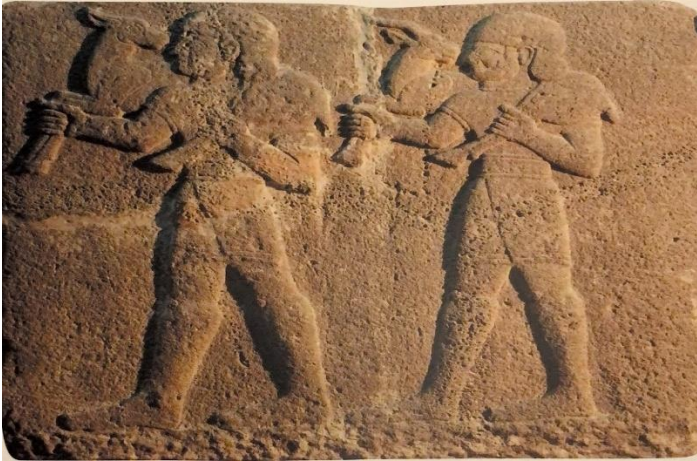
Ek-B-15. Yağmur duasına çıkan insanlar (Meydan, 2020).

Ek-B-16. Kurban Götürme Sahnesi. Osmaniye/Karatepe
(<https://hittitemonuments.com/karatepe/karatepe42.jpg>).

Ek-B-17. Fırtına Tanrısına yapılan sıvı sunumu ve kurban sahnesi. Malatya/Arslantepe (<https://hittitemonuments.com/arslantepe/arslantepe08-t.htm>).

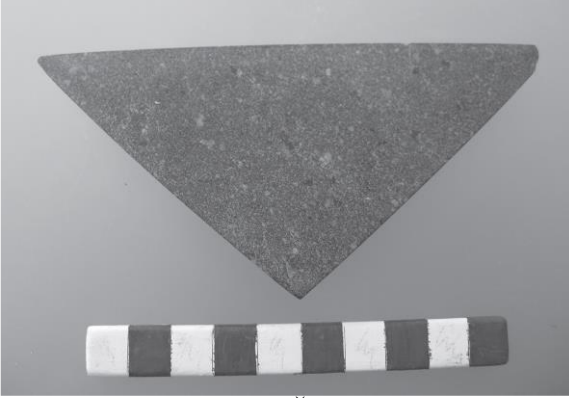
Ek-B-18. Karkamış'a ait kabartmada betimlenen kurbanlık keçi ve ceylan taşıyan erkekler (Özyar, 2005, 17).

Ek-B-19. Günümüzden kurban kesme sahnesi (<https://www.a24.com.tr/ne-zamana-kadar-kurban-kesilir--kurban-en-son-ne-zaman-kesilir--mezheplere-gore-kurban-kesme-zamani-haberi-40156559h.html?h=50>).

Ek-B-20. Eflatunpınar Kaya Anıtı (Alp, 2005, 29, Res.27).

Ek-B-21. Ortaköy’de (Şapinuwa) iyilik için kullanılan üçgen malzeme örneği (Sir Gavaz, 2020, 186, Res.1).

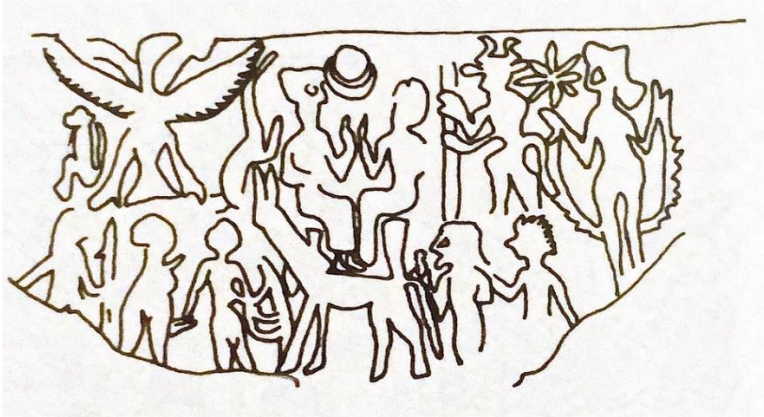
Ek-B-20. Boğazköy’de bulunan Fırtına Tanrısı’nın boğaları Hurri ve Şerri (The Museum of Anatolian Civilizations, t.y. 129).

Ek-B-21. Tokat'ta bulunan pişmiş toprak boğa (The Museum of Anatolian Civilizations, t.y. 131).

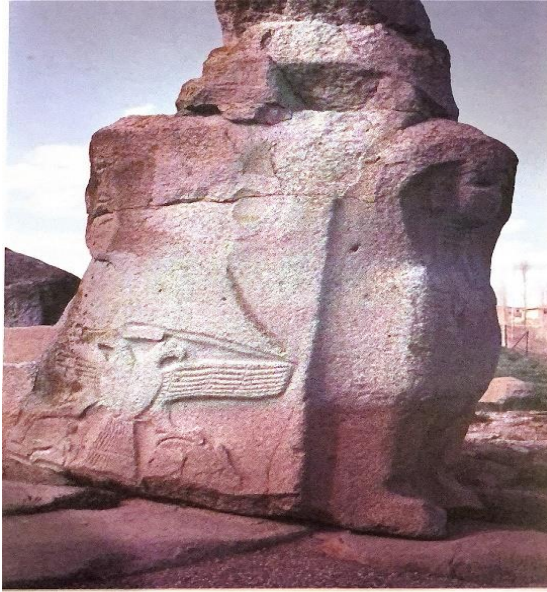
Ek-B-22. Günümüzden üçgen muska örnekleri (<https://www.mynet.com/ruyada-muska-gormek-ne-demek-ne-anlama-gelir-190101252369>).

Ek-B-23. Anadolu'da yer alan Suriye kökenli mühür baskısı (Erkanal, 1993, Levha 34-X-A/01).

Ek-B-24. Yazılıkaya A Galerisinde Tešup ve Hepat'ın karşılaşma sahnesi (Alp, 2005, 24, Res.20).

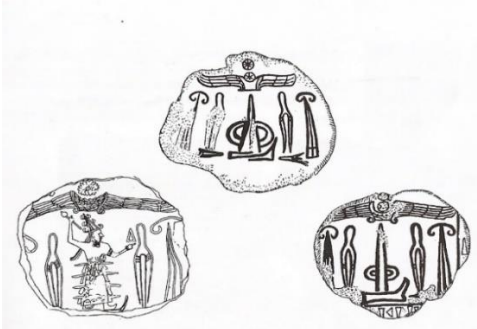
Ek-B- 25. Alacahöyük Kapı Sfenksi altında betimlenen çift başlı kartal (Alp, 2005, 25, Res.21).

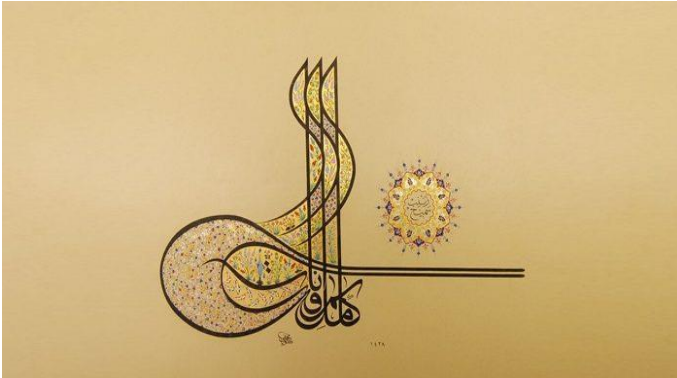
Ek-B-26. Kazakistan Bayrağı (<https://www.bayraklar.info/kazakistan>).

Ek-B-27. Kanatlı güneş altında tasvir edilen Kral IV. Tudhaliya (Alp, 2005, 17, Res.12).

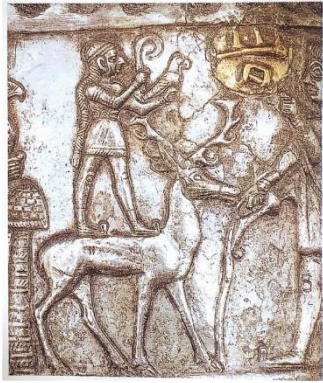
Ek-B-28. Hitit Kralı IV. Tudhaliya mühür baskıları (Alp, 2005, 33, Şek.13).

Ek-B-29. Osmanlı Tuğrası (<https://www.islamveihsan.com/osmanli-tugrasi.html>).

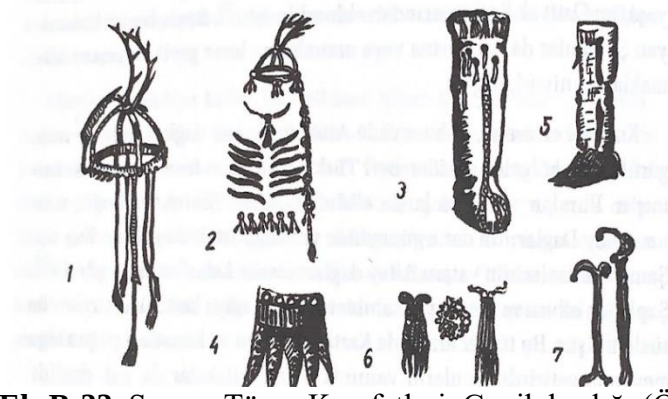
Ek-B-30. Çorum- Yeniköy’de Kirların Koruyucu Tanrısı ^DLAMMA Kabartması (The Museum of Anatolian Civilizations, t.y. 137).

Ek-B-31. Gümüş Geyik Ritonu Üzerinde yer alan Tanrı ^DLAMMA’ya ait ayrıntı (Alp, 2005, 10, Res.7).

Ek-B-32. Gümüş Geyik Ritonu (Alp, 2005, 8, Res.5).

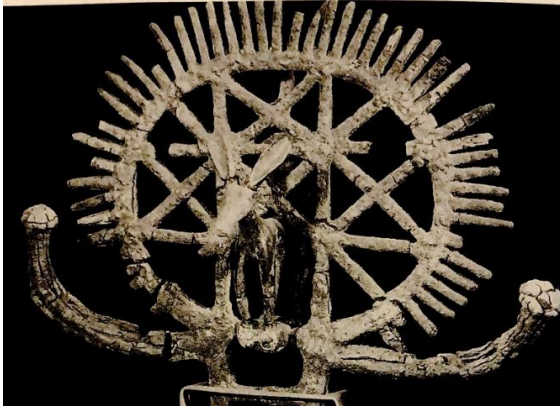
Ek-B-33. Şaman Tören Kıyafetleri, Geyik başlığı (Ögel, 2014, 44, Şek.9).

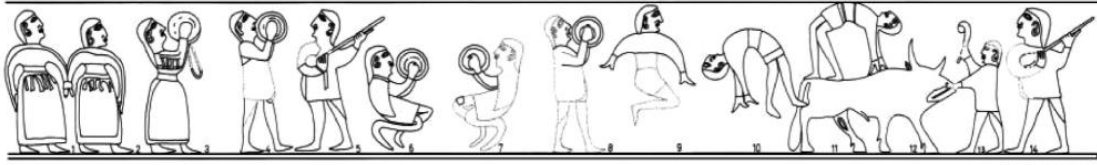
Ek-B-34. Çorum- İskilip'te bir evin iç kısmı (Sir Gavaz, 2016, 87, Res. 13).

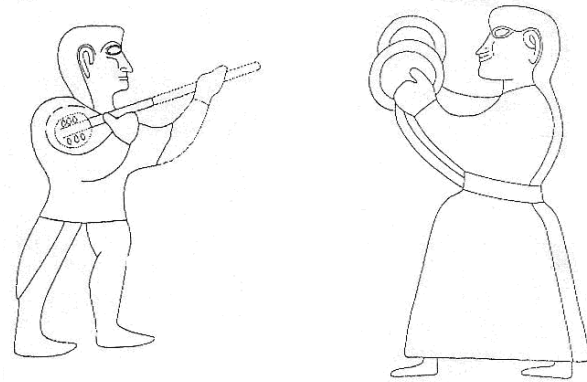
Ek-B-35. Çorum- İskilip'te bir evin dış kısmı (Sir Gavaz, 2016, 88, Res. 15).

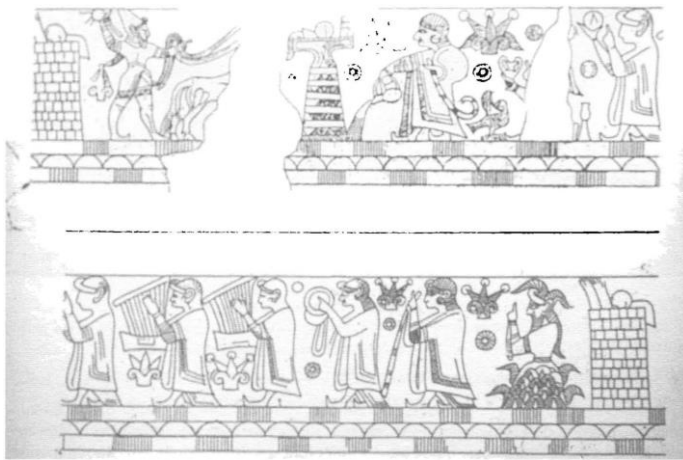
Ek-B-36. Hatti Güneş Kursu (Akurgal, 2005, 24, Res. 13).

Ek-B-37. Hüseyindede küçük vazosu üzerindeki Hitit müzikli törenlerine ait friz (Sipahi, 2014, 43, Res.10).

Ek-B-38. Hüseyindede Vazosundan ayrıntı (Gökçen, S. 2008, 390, Res. 7).

Ek-B-39. Yumruk biçimli törensel içki kabı (Boston Ritonu) üzerinde yer alan müzik sahnesi (Ünal, 2003, 144, Res. 80).

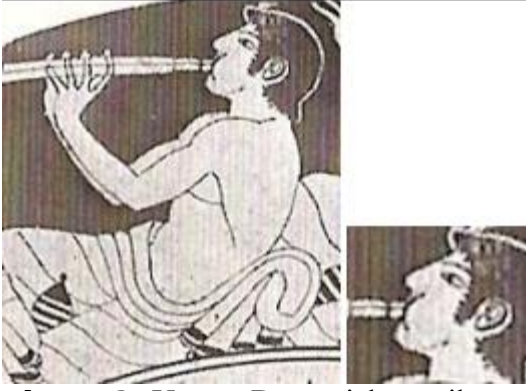
Ek-B-40. Elllerinde lir ve tef çalan sanatçılar (Zincirli Kaya Kabartması)
(<https://hittitemonuments.com/zincirli/zincirli53.jpg>)

Ek-B-41. Şamanın yaptığı bir törenden temsili resim (Erdal, 2021, 23, Res.2).

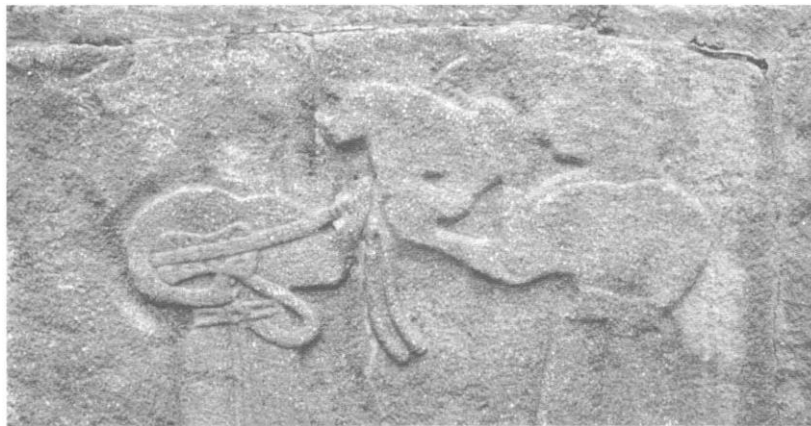
Ek-B- 42. Phorbia bandı ile flüt çalan sanatçı
(<https://hittitemonuments.com/karatepe/karatepe07.jpg>).

Ek-B- 43. Yunan Dönemi keramik üzerinde yer alan phorbeia bandı ile aulos çalan sanatçı (Celasin, 2007, 96, Tablo 3.3).

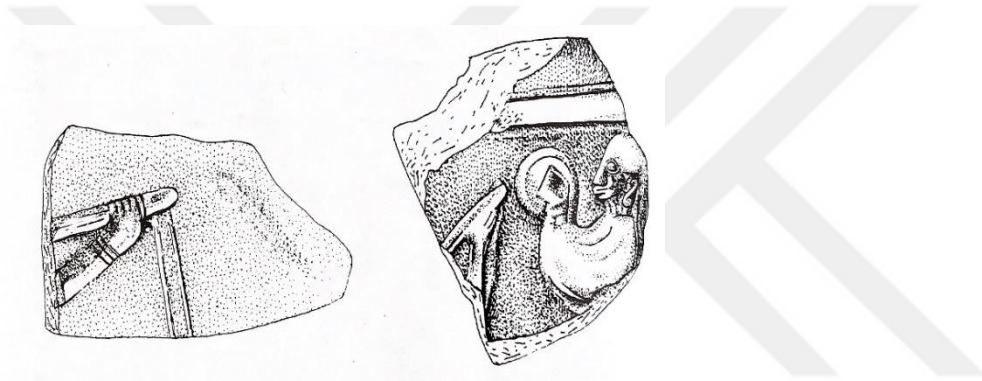
Ek-B-44. Kybele heykeli yanında phorbia bandı ile aulos çalan figür (The Museum of Anatolian Civilizations, t.y. 183).

Ek-B-45. Alacahöyük Kabartmalarında saz çalan müzisyen betimi (Ünal, 2003, 145, Res.82).

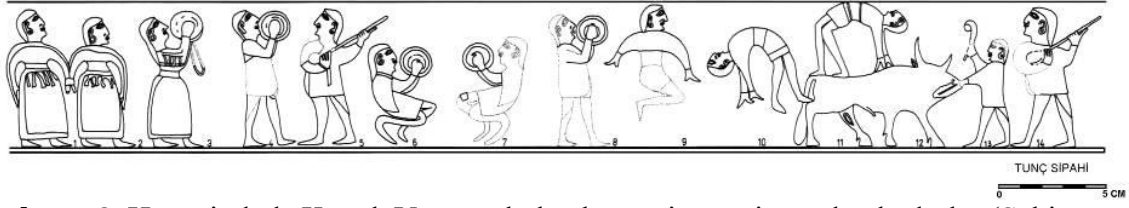
Ek-B-46. İnandık Vazosu saz çalan erkek betimi (Alp, 2005, 70, Res.43).

Ek-B-47. Boğazköy ve Alişar'da bulunan vazo parçalarında müzik aletleri (Alp, 2005, 74, Şek. 20).

Ek-B-48. Günümüzde ünlü halk ozanımız Âşık Veysel ve sazı (<https://www.kralmuzik.com.tr/biyografisi/asik-veysel>).

Ek-B-49. Hüseyindede Küçük Vazosu, halay benzeri oyun icra eden kadınlar (Şahin, M., 2019, 96).

Ek-B-50. Günümüzde halay kıyafetleriyle kadınlar (Kurt, 2008,183, Fotoğraf 1).

Ek-B- 51. Hüseyindede vazosunda oynayan kadın betimi (Yıldırım, 2001, 4).

Ek-B-52. Bursa- yöresel kıyafetiyle oynayan dansçı (<https://www.folklor.gen.tr/halk-giysileri/bursa-yoresi-giysileri.html>).

Ek-B-53. Hitit halk dansçıların kıyafetlerini gösterir vazo betimleri (Taş, 2017).

Ek-B- 54. Sivas-Zara ilçesindeki kadın kıyafeti (Özbaşı ve Karaöz, 2008, 232, Şek.1-2).

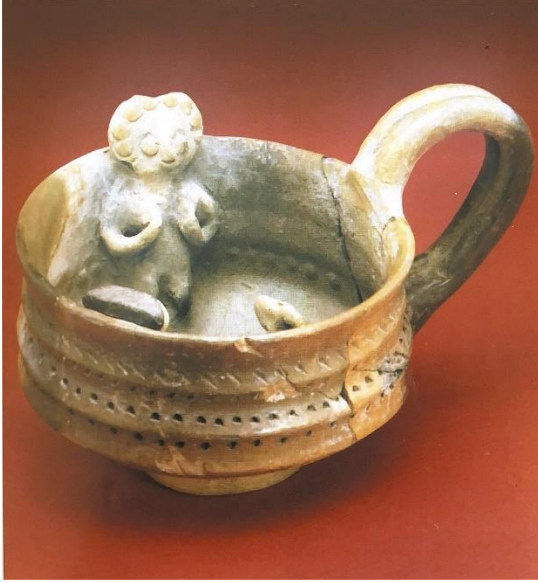
Ek-B- 55. Karagöz tasviri (<https://www.pngwing.com/tr/free-png-ibcbo>)

Ek-B-56. Adana- Kumruluköy Heykelciği (Adana- Arkeoloji Müzesi-N. Turanlı tarafından çekilmiştir).

Ek-B- 57. Alacahöyük Kapı Kabartmaları (<https://hittitemonuments.com/alacahoyuk/>).

Ek-B-58. Eskiyapar'dan kurban ekmeğinin de tasvir edildiği ritüel kabı (The Museum of Anatolian Civilizations, t.y. 125).

Ek-B- 59. Yufka pişiren kadın (Ünsal, 2021, 143).

Ek-B-60. Trabzon- Vakfikebir Ekmeği (Ünsal, 2021, 181).

Ek-B-61. Amasya köy ekmeği (Ünsal, 2021, 167).

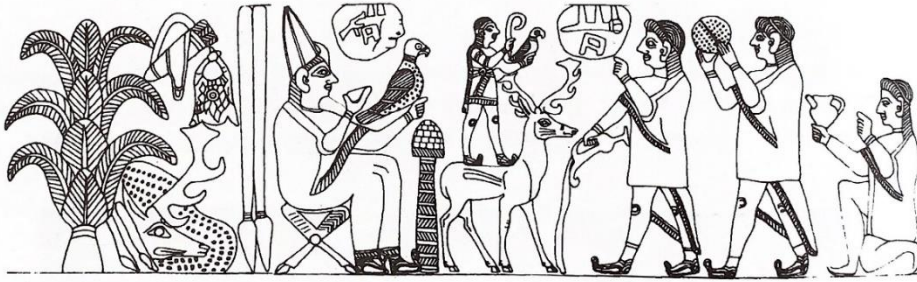
Ek-B-62. Çayönü tepesinden tahıl öğütme taşı (Alp, 2005, 48, Res.34).

Ek-B-63. Anadolu'da halen kullanılmaya devam eden öğütme taşları (Ünsal, 2021,12).

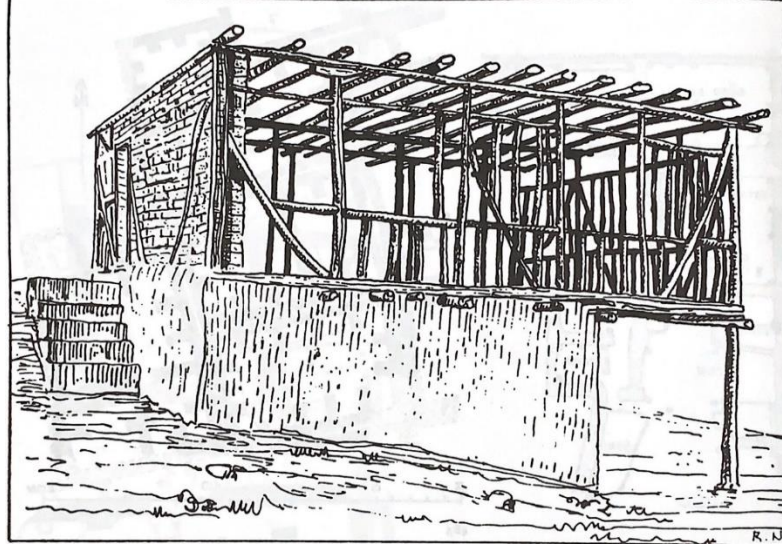
Ek-B-64. Mayalanmış ekmek hamuru (Ünsal, 2021, 130).

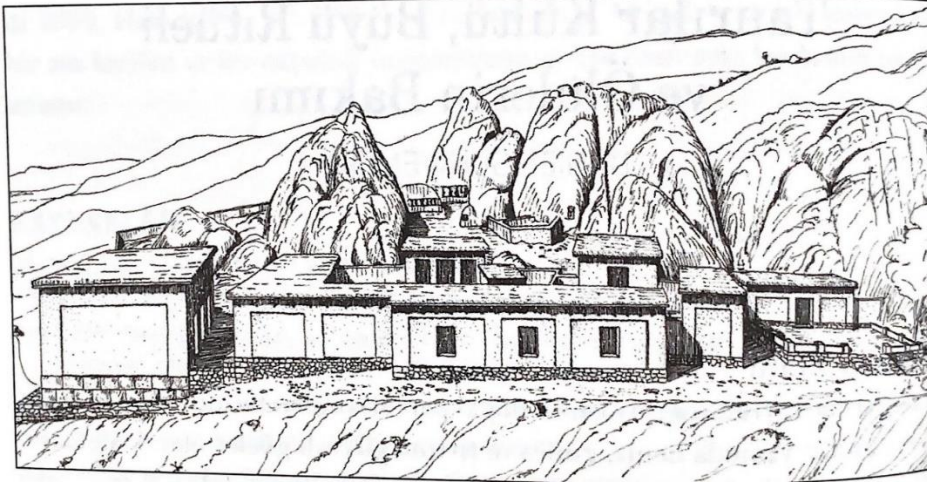
Ek-B-65. Geyik ritonu üzerinde yer alan kült töreni sırasında ekmek taşıyan figür (Alp, 2005, 14, Şek.1).

Ek-B-66. Ekmeği yerden alınıp öpülmesi onun kutsallığını gösterir (<https://trtr.facebook.com/sorularlailamietcom/photos/ekmek-%C3%B6p%C3%BCl%C3%BCr-m%C3%BCbirer-nimet-olarak-ekmekle-ba%C5%9Fka-%C5%9Feyler-mesel%C3%A2-fasulye-aras%C4%B1nda-a/10151401589371611/>).

Ek-B-67. Boğazköy’de yapım aşamasında bir ev (Naumann, 2019, 372, Res. 484).

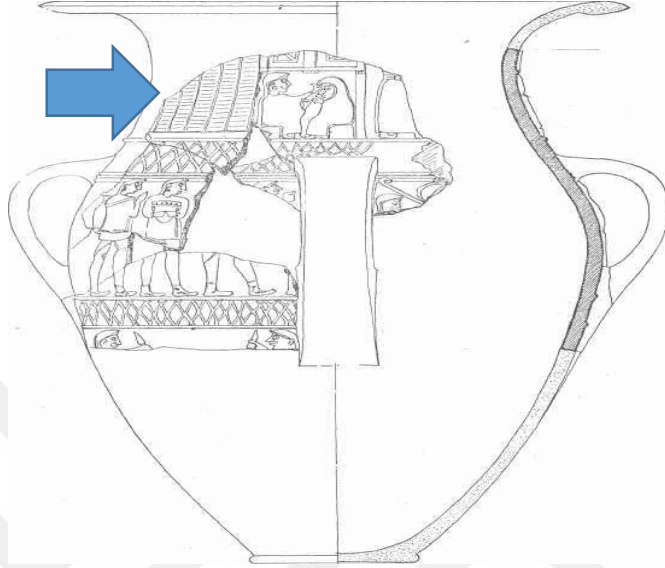
Ek-B-68. Yazılıkaya düz damlı yapılar (Schwemer, 2019, 220, Fig.1).

Ek-B-69. Bitlis- Yolalan köyünde düz toprak damlı evler (Karaca, 2021, 453).

Ek-B-72. İnandık Vazosu 3. Frizde yer alan düz damlı tapınak (Şahin, 2020, 223).

Ek-B-73. Bitik Vazosu üzerinde betimlenen düz damlı yapı (Özgüç, 1958,4).